

84(2-632.1)/6

Ш 624

И. ШИЖИИ

ЭНЕНИН ЭРКЕЗИ

968

на основе никогда не ставившегося сценария «Слон и спичка»? Эта «крымская кинокомедия», или, как ее называл Маяковский, «курортная комедия худящей семейки», без сомнения, и сегодня найдет достойный объект, на который нацелено ее сатирическое жало, а значит, найдет и путь к зрителю. Ясно, конечно, что успеха можно будет добиться лишь при условии не просто талантливой, но и настоящей генической выдумки и стилизации Маяковского работы режиссера и актеров.

Можно взять и другую пример. Наше кино ищет пути к созданию фильма о Владимире Владимировиче Маяковском — фильма, который был бы свободен от недостатков и шаблонных, присущих так вам всем бюрократическим картинам. Раз бы представлять великодушный, материял для такого кинопро...

С (АЛТ)
Ш-624.

И. ШИНЖИН

**ЭННЭНИНИНГ
ЭРКЕЗИ**

(Куучындар)

Хр. 166764 202
✓

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ. 1968

84 (2=632.1/6-4

С(алт)2,
Ш62 4

5-ШИБ-ЭЭ

ЭНЕНИН ЭРКЕЗИ

Энем меге кызыл ботинка садып берген. Бистинг журт-тын магазининде кызыл крем жок учун, мен энеме айдатам: «Қара ботинка алзагар торт, не дезе магазинде кара крем толтыра» Ого коштой, кызыл ботинканы бу ойго жетире кийбегем.

Бир катап бистинг билебиске бир кыс кожулган. Онын ады — Қарагыс. Ол жети жашту, меге база анча ок болор. Бис куран айда чыкканыс. Мен бу айдын он сегизинчи кунинде чыгарымда, ол дезе жирме учинчи кунинде чыккан. Бис жажыт. Айдарда, уренер тушта школго экилебис кожо барарыс.

Je Қарагыс бистинг айылга кайдаг келген? Энем айткан:

— Бу Торко таайыннын жангыс балазы. Ол эмди бисте жүрер.

— А бойынын айылына не жүрбей турган? — деп, мен удур а сурадым. Торко таайым эки жыл мынанг озо бистинг айылда болгон ошкош эди, je ол менин санаама жакшы кирбейт. Ол тушта таайым Қарагыс жокко кирген. Қарагысты баштап ла көрүп турганым бу.

— Таайын оорыйла, жада калган, балам. Мен бодозом, сен Қарагысты жаман көрбозин. — Онон ары энем нени де айтпаган. Менде сыйын да, эје де жок болгон.

— Адазы кайда? — деп, аайлабай энемнен катап сураарымда, ол айткан:

— Учы-тубине не тўжер! — Онон бир эмеш отурала, унчукты: — Адазы башкы жыл трактор авария эдерде, өлгөн... Билдинг бе? Қарагыста эмди эне де, ада да жок. — Онон ары энем унчукпай барган.

Энемниң бу калганчы сөстөри мени арай ла ыйлатпады. Же ыйлабагам.

— Саду, — деп, энем меге айтты, — школго барар тушта сен ботинкаңды Карагыска бер — ондо өдүк жок.

— Же — деп, мен жөпсиндим.

— Сеге мен көм өдүк жазап берерим.

— Же...

Энем иштеп турган болзо, меге эмезе Карагыска сопокты ба, ботинканы ба садып берер эди. Ол оору. Бажы оорыганынаң бери үч жыл болуп браат.

Менде ада жок. Мен бир жаштуда ол энем ле мени таштап ийген деп бу ла күндерде билип алгам. Адам бисти не керек таштаган, оны чек билбей жадым. Ол өскө кижиге алган деп айдыжат. Айса, өскө кижиге албаган болзо, ол бисти ойто таап алар эди деп, мен сананып жүрөтөм. Адам бар болзо, иштеп турган болзо, мен школго жаңы сумкалу, жаңы книгаларлу барар эдим. А менин эски. Олорды ончозын энем улустаң сурап, жууп алган. Андый да болзо, менде ончозы бар. Карагыста не де жок.

Мени ле Карагысты энем баштапкы сентябрьда школго экелген. Бистин кирген класс жаан, жарык. Уредүчи база жакшы, не дезе ол кижиге эрке көрөлө, каткырынып турар.

Карагыста кандый да книга жок учун, оныла мен жаңыс партага отураына айылда куучындажып алган болгонус.

Же эки күнниң бажында үредүчи Карагысты эң кийининдеги партага отургузып салды. Чын, Карагыстын сыны узун. Ого көрө, мен жабыс сынду ла көзим доскодо бичигенине жетпейтен. Онын учун мени алдындагы партага отургускандар. Бистин сумкабыс жаңыс, же эки кыпту. Бир кыбында Карагыстын тетрадьтары, ручказы ла карандаштары. Бир кыбындагы жөөжөлөр менин.

Класста балдар жирмеден ашпас. Менле кожо отурган уулчак—баштак. Ол кезикте кижинин кулагына чертип ийер. кезикте кенерте, үредүчи көрбөс аразында, кабыргазына жүдрукла түртүрүп ийер.

Мен книгаңды Карагыска бергемде, ол нөкөрүм айдатан:

— Мен сеге кычырага книгаңы бербезим. Бойыңның книгаң кычыр.

Карагысла кожо отурган кызычак чек кыйгас. Ол книгаңы ортозына салып, ортокко кычыраын сүүбейтен.

Бир күн школдон келеле, энеме айттым:

— Бис экү эки башка отурып жадыс. Кожо отурган балдар книгазын кожо кычырарга көп сабазында бербейт. А Карагыс ла менин книгаларыс жаба.

Удабады, энем школго барып келгенинег бери Карагыс ла мени ортозындагы партага кожо отургузып салдылар.

Школдо балдардын көп нургуны ботинкалу, сопокту. Кезик уулдардын кийими бир түней. Ол школьный костюмдар. Менин кийимим тегин. Велветка штан ла велветка пиджак болгон. Учунчи класста бир кызычак база мен чилеп көм өдүктү салып жүрет. Кем де бисти көм өдүктү деп кыйа көрбөйтөн. Же андый да болзо, ботинканы кийер күүним тын болды. Онын учун бир катап Карагыска айттым:

— Карагыс, ботинканы селижип кийек. Эки-үч күн мен кийейин, оюң сен кий.

Карагыс ол тарыйын унчукпады. Жөпсинзин деп, онын күндерин көптөдип айттым:

— Неделеде ботинканы үч-төрт күнге сен кий, мен өдүктү жүрейин. Эки-үч күнге ботинканы мен кийейин, сен өдүктү жүр.

— Же — деп, учында Карагыс жөпсинди.

Бу керекти энем билбес: бис ого айтпаганыс. Куучын аайынча ботинканы эки-үч недеlege селижип кийип жүргенис. Же учы жаар ботинканы менин сууар күүним жок болгон. Ол өдүктен жеңил, эптү, бут терлебес, серүүн. Карагыс нени де айтпай жүрди. Жааш, жүт күндерде мен ботинканы чек уштыбай жүретем. Карагыс десе көм өдүктү. Ол неге де комудабайт. Онызы жакшы, же андый да болзо, мен чочып жүретем.

Бир күн эртен тура эрте мен көм өдүктү бозу айдап жүргөм. Келзем, Карагыс ботинканы кийип алган эмтир. Менин ичибуурымда не де жимирт этти. Ыйым келди. Оюң канайып блаажар? Блаажарга да уягту...

— Саду, балам, сен ботинканы Карагыска совсем берил ий... А сего кийининде сопок садып берерим.

Мен ого күүн-күч жок жөпсиндим.

Бу өйдөң ала мен Карагысты ичиме там жаратпай бардым. Айылда да, школдо до книгаларды кычырарга ас берер боло бердим. Партага коштой отурганыста, мен оны билдирбес жанынан чаганагымла түртүп туратам.

Жаан переменде жиирге алып алгам болчок калашты ба, айса курутты ба, мен жагыскан жип, сурашкан уулчактарга кичинектен сындырып беретем. Мыны ончозын Карагыстын көзинче эдерге албаданып туратам.

Бир күн школго эрте барганыс. Эрте барарын мен баштагам. Энем саржулу калашты газетке оройло, биске берип, айтты:

— Балдарым, теңнен үлежип жігер.

— Же — дедим. Чынынча, оны да мен бойым жагыскан жігем.

Школго барып жадала, Карагысты жолдон туура, кижин көрбөс жерге апарып, айттым:

— Ботинканы суур!.. Одүкти кий.

Карагыс ботинканы суурала, көм одүкти кийип алган. Анайда эки-үч күн эдер боло бердим. Карагыс нени де айтпайт. Керек десе көстөринде ачыныш та, жаш та көрүнбейт. Ыйладарга албаданзам — ыйлабайт. Жудрукла түртүргемде, согушпайт. Книгаларды бербезем де, төрт лө бешти менен ас албайт. Тетрадьтарын карандыра уужап та турзам, ол түней ле жараш, ару бичийт. Же тетрадин кирлү деп, үредүчи улай ла адылып туратан... Кем бурулу? Карагыс эрмек айтпайтан. Уредүчи оны адылза, менин куум кайнап туратан, тапту андый керек деп сананатам.

Ноябрь ай жаңырган. Соок, жаш, кар, балкаш. Мындый күндерде көм одүктү жүрерге жыргалду эмес. Энем сопок садып бербейт. Байла, акча келишпей турган болор. Ол тук ирип, Карагыска ла меге меелей түүп берген. Карагыстын меелейи керек десе чологу, мениннен жараш болды.

— Ботинканы суур. Одүкти кий! — деп жашту, балкашту күстин бир соок күндеринде школго барадып, Карагыска айттым.

— Байа айылда кийер керек болгон. Жок, суурбазым. Эртен кийгейин — деди.

— Суур дийдим! — деп коркуштана бердим.

Карагыс ботинкаларды суурып, үнденди:

— Саду, одүгинин ичи суу ба?.. Ботинкалардын ичи кургак. Жылу. Насокты кожо кийип ал.

Мен ботинкаларды кийип алдым. Ог буттын ботинказынаг эмештең суу кирип турган эмтир.

Бис экинчи уроктын кийининде, жаан переменде, класста сүрүжип ле тытпактажып, ойноп турганыс. Кем де Карагысты ыйладып ийди. Көрзөм, эн ле кийининдеги партада отуруп турган Селек деп уул Карагыстын ак фартугынаг тудуп ала-ла, та ненин де учун селбектенип, тартып турды. Мен Карагыстын андый айалгада боло бергенине сүүне бердим.

Анайып турганча, фартук колтук алдынан эдегине жетире тадырай берди... Селек узун сынду, этту-канду уул болгон. Ого үзеери ол күчтү.

Карагыстын фартугу жыртыларда, менин жүрек-буурымда не де шимирт этти. Ол энемнин Карагыска жазап, эптү көктөп берген фартугу болгон. Энем оны, айса болзо, калганчы акчазыла алып, көктөгөн. Ак бөстин артканынан экилебиске экиден ак жака көктөп берген болгон. Селек күчтү уул болгону мен чек ундып салгам. Ол ло тарый Селекке калып барала, бар-жок күчимле онын тумчугына идрукла саларымда, тумчугынан кан адып ийди. Онын сагыжы ордына киргелекте, экинчи идрукты кулак төзине чыт этирдим.

Селек жаман үнденип, класстан чыгара жүгүрди. Бу ла өйдө үредүчи класска кирип келген. Кем кемди сокконын, кем бурулузын үредүчи жартап алды.

Ол күн Карагыс партадан бажын өрө көдүрбеген. Ол озо баштап өкпозиреп, ыйлап огурган. Карагыстын ыйлаганын, ачынганын мен качан да көрбөгөм. Ол бажын көдүрбейт.

Энем Карагысты кандый каргышту сөслө арбаарын мен ажындыра сананып тургам... «Көрмөстин балдары кижиге чак. Азыраар ба мыны, кийиндирер бе мыны» деер.

Бис айылыска жанып келген кийининде, не болгонын ончозын уккан кийининде, энем айтты:

— Же кем жок, кийининде жаңыны көктөп берерим. Акыр, ол Карагыска ботинкалу жүрерге соок болор. Көм өдүкти көктөп салгам, эмди угын көктөп турум.

Энем бисти арбабады. Ол бис керегинде улай ла сананып турган эмтир. Менин кару энем, мен сеге качан да болзо быйаным жетирерим.

Ноябрьдын байрамына үч-төрт лө күн артарда, энем меге жаңы сопок садып берген. Мен оны кийип көрөлө, оной Карагыска кийдирдим. Карагыска сопок тын жарады. Энеме айттым:

— Бу сопокты Карагыс кийзин. Мен көм өдүк кийерим. Тут күнде ботинкалу жүрерим.

— Эмди магазинде жара крем жок боло берди бе? — деп, тын эмес үниле энем айтты.

— Жок, ботинканы көп сабазын мен кийгем. Карагыс ас кийген. Эмди ол элеп калган.

— Же кийгей. Мен жөп.

— Жок, мен сопокты кийбезим — деп, Карагыс араай, чөкө-

гөн үндү айтты. Санаамда ол уур үшкүрүп ийди ошкош. Оок балдар жаан улустын көзүнчө үшкүрбейтен. Ого коштой Карагыстын «кийбезим» деген сөстөри энеме кандый учурлу угулганын мен ондоп болбодым. Чөрчөктөп туру деп билдирер. Же энем нени де айтпаган. «Кийбезим» деген сөстүн учурын жаңыс ла мен билерим. Онын учун сопокты керексибей турган эмезим, же ол менин будыма батпай туру деп, Карагыска жартаарга келишти.

— Сопоктын бажы будымды кызып жат. Тапчы.

Ол күн мен энемнен акча алала, магазиннег кара крем сатып экелгем. Жаңы сопокты ару да болзо, жалтырада кремдеп ийдим. Же Карагыс сопокты албаган. Ол энемнин көзүнчө айткан:

— Саду, менин будым кичинек. Сопок жаан. Сопокты сен кий, мен көм өдүкти кийерим.

— Чын, Саду, — деп, энем Карагыска болужып айтты. — Сопоктын кемин сенин будыңа келиштирип алгам. Сен кий. Көм өдүкти Карагыска келиштире көктөгөм. Ол кийзин.

Керек энемнин ле Карагыстын айткандары аайынча болуп калды. Ол күн мен неге де арыгандый болдым. Күчим чыгып турды. Же Карагысла эмди качан да беришпезим деп, ого килеп сананарымда, меге кандый да күч кожула берди.

Жылдыстар койыла берерде, энем жылу кийинип алып, колхозтын ашту амбарларын каруулдаарга жүре берди. Бис экү энемнин көктөгөн жуурканынын жылузына мелиреп, уйуктай бердис.

Энемнин колынын эркезинен бис кандый ырысту! Байла, телекейде ончо балдар, ончо энелер ырысту болор.

1965—1966 ж.ж.

УҮРЕ-ЈЕЛЕЛЕР

Яслянын јанында. Изү... Балдар кумакта ойногылайт. Мында кандый ла балдар бар. Олордын кезиги төрт-беш јашту, кезиги эки-үч јашту. Керек дезе јангыс ла энмектеп јүрери бар. Ого коштой эмчек те балдар көп.

Мындый көп, башка-башка балдарды сүрекей эрке көстү, буурзак жүректү улус алат. Бу јаан биледен айрылып, јаандап барган балдардын бирүзи — Канат, экинчизи — Чачак.

Канат јети јашту. Ол кичинек сынду, кап-кара чачту, эттү-канду. Ого көрө Чачактын сыны эмеш узун. Је ол Канаттан эки айга кичү. Чындап та, оло бир кубар балдар.

Канат ла Чачак кандый ла ойынды јаба ойногылайт. Олордын эн ле сүүген ойындары — экче-экче кубиктерле ойноору болгон. Ол кубиктердин төрт кабыргазында А, Б, В, Г, Д, Ж ле оноң до көп буквалар бар. Бу кубиктерди Канатка энези-адазы үч ай мынаг озо садып бергендер. Ого коштой ойынчык грузовик машина бар. Онын будугы јажыл.

Ада-энези энирде иштеп келгенде, Канатты яслядан экелип, уйуктаар алдында оныла ойноп туратан.

Адазы кызычагына кубиктерди ойынчык машинага салып, олоорды ары-бери тартырып ойнойт. «Сен шофер, мен кладовщик» — деп, адазы айдатан. «Шофер» Канат кубиктерди тартып экелзе, ол айдатан: «Бүгүн сен «А» таңмалу кош экелген, меге оны бичикле табыштыр». «А» букваны бичидет. Ойто «Ш» таңмалу кош апар. Кандый кош апарарга турганынгы бичи. Шофер кичи кожын билбезе, коомой».

— Мен бу коштын адын бичип билбезим — деп, Канат айтканда, адазы јангы коштын адын бичип үредетен:

— Мынызы «У», мынызы «М», мынызы «Ю».

Кезпкте энези ойынга кирижетен:

— Балам, мен база кладовщик. Жаңыс ла өскө жерде иштеп турган кижги болойын. Сен меге «Б» таңмалу кош экел.

— «Б» таңмалу не кош? — деп, Канат энезинен сурайтан.

— «Б» дегени — буудай — деп, энези айдатан.

— Буудай слерге не керек?

— Бистин жерде аш коомой бұткен. Адагнын жеринде аш жакшы бұткен. Адаг бистин колхозко болужып, аш берип жат. Сен шофер. Тартып экел.

Ол тушта Канат сүүнип, кошты ары-бери тартатан. Же адазы бичик жокко «Б» таңмалу кубикти база бербейтен. Онын учун Канатка «Б» таңманы чаазынга бичиирге база келижетен. «Б» деп бичибегенче, энези кош-кубикти база албас. Жаман бичизе, адазы да, энези де кошты албайтандар. Ол тушта Канат жарбынып, «Мен шофер болбозым» — дейтен.

Бир күн энези айткан:

— Балам, сен айса, доктор болорын ба?

— Болорым.

— Мен оорып турган кижги болойын. «Меге «В» таңмалу эм керек. Бот мындый «В». — Энези «В» букваны чаазынга жазап бичип беретен.

— Ол «В» деп не эм? — деп, кызы сурайтан.

— «В» дегени — витамин. Оны жизе, кижги оорыбас. Бот энеге андын эм керек.

Канат адазынын жаан ак чамчазын кийип, доктор болуп, ак чаазынга «В» деп бичийтен. «В» букваны жараштыра бичибезе, «Менин көзим жетпес. Мен карган кижги» — деп, энези айдатан. Онын учун Канатка «В» букваны жараштыра бичиирге келижетен.

Же Канаттын энезине эг ле күч болгон неме: кызы бир кезек букваларды бир аай айдатаны болгон.

Б, В, П, Ф деген букваларды Канат «бы» — дейтен. Ж, Ш, Щ букваларды «шы» — дейтен. З, С, Ц букваларды «ыс» — дейтен. Ол учы-учында кажы ла букваны чын адап, оморды сомду эдип бичип ле кычырып турар боло берди.

Канат «Ф» букваны сүүбейтен. Не дезе, оны кижги алдындагы эрдин үстүндеги тиштерине тийгизип айдар. Канат оны эки колын мыкынданып, мактанып турган буква дейтен.

Канаттын эне-адазы иште. Олор колхозтын муң малына улусла кожо өлөң эдет.

Канат калганчы өйлөрдө ясляга барбай, айылдаш жаткан Чачакла ойноор боло берди. Олор тегин де кожо жүрөтөндөр. Чачак ясляга база барбас болды: энези жаш балалу, ол жаантайын айылында.

Канат быжыл күскиде школга барза, ого үренерге жеңил болор, ненин учун десе, ол букваларды эмештең билер, керек десе бичип те ийер.

Же Канатла жажыт Чачак быжыл школга барып болбос. Онын жети жажына эки ай жетпес. Анайда эне-адазы айдыжат.

— Сен школга барарың ба? — деп, бир катап Канаттан Чачак сураган.

— Менин школга барар жажым жеткен — деп, нажызы айтты.

— Менийи жетпей жат — деп, Чачак уур үшкүрди.

— Фи-и. Жаңыс ла онын учун ба? — деп, Канат чала тынзыгып ла билееркеп сурады.

— Эйе — деп, Чачак жүк арайдаң айтты. — А база нени билер керек? — Чачак Канаттан удур сурады.

— Мен буквалардын аттарын билерим. Бичип те билерим, Көр. — Канат ус сабарыла тобракка кичинек «а»-ны бичиди.

— Бу не? — деп, Чачак сурады.

— Бу «а» — деп, Канат айтты.

Чын да, Чачак көрүп турза, кубиктердин кабыргазында букваларды Канат ончозын адап, керек десе кезигин жерге журап та көргүзөт.

— Сен мени үрөт, Канат, — деп, Чачак жайнады.

— Же...

— Бу не букпа? — деп, Чачак Канаттан бир букваны көргүзүп сурады.

— А. Жаңыс мынызы жаан «А». Онызы кичинек «а»...

— Жаан «А» кулаш ошкош десең, Канат?

— Жааны — энези. Ол мынайда бичилет. Мынызы — балазы, мынайда бичилер — деп, жаан ла кичинек «аа»-ларды Канат тобракка бичип көргүзөт.

Чачак өткөнип, тобракка база бичийт. Канат «мактапчак» деп адаган «Ф» буквазын Чачакка көргүзүп, түкүрүги чачылганча, табышты узада тартып айдып турды. Жерге журайт. Чачак өрө турала, айтты:

— Му мындый быкпа эмтир — деди. Ол эки мыкынын тайанып, Канаттын алдында турды. Канат нажызын көрүп турала, айтты.

— Эйе, чын — «Ф». Јаныс ла эки будынды өткүрө талтайт-па. «Ф» өткүрө ле мактанчак эмес. Коштой тургус... Эмди чын.

Чачак айылына јанып, чаазын алып, букваларды эске алып бичип турды. Адазы ла энези мыны көрүп, онын бичиген букваларын түзедип тургулады. Кандый бир букваны сураганда, кызычагы айдып берет. Бичип көр дешкенде, колдоры тыркырап, чаазыннын үстүне энчейип бичийт.

— Меге быкпаларлу ойынчыктар керек — деп, ол бир күн эне-адазына айткан. Је эне-адазы букваларлу ойынчыктарды таппагандар. Чачак Канаттын айылына келди:

— Канат, кубиктерингди бир күнге берзен? Мен ойноорго јадым.

Је Канат кенетийин айтты:

— Бу букваны танызаң, бу ла кубикти берерим. Бу не буква?

Чачак букваны көрүп, таныырга кичеенет. Ол колдорын ужанат. Маңдайында көгөлтирим тамырлары билер-билдир-безинен кырлайып чыкты. Қолынын сыртыла тумчугын арчыды. Јок. Санаазына кирбейт.

— Билбезим.

— Билбес болзон, албазын. А бу кандый буква?

— Бу «Ты» — деди.

— Чын. Ал. А мынын ады не?

— F.

— E эмес, Э... Је ары ал.

Анайда Чачакка Канат сегис кубик берген. Чачак оларды алып, айылында букваларды бичип үренди. Је эн ле јакшызы ол буквалардын адын ундыбай турганы болгон.

* * *

... Баштапкы сентябрь. Агаш-таш саргарган. Эбире сап-сары. Балдар класстар сайын. Мында үредүчинин токуналу үни угулат. Кандый көп балдар, кандый көп класстар!

Балдардын үренгинен бери төрт-беш конгон. Школдо эн ле кичинек бала — Канат. Ол партага отурганда, јүк ле бажы көрүнет.

Канат күрен платьелү. Ак фартугын кийип алганда, сыраңгай сагыскан ошкош. Онын сыны јабыс учун, оны көргөн кижі бу бала беш ле јашту деп айдар. Јок, андый эмес. Ол баштапкы класстын үренчиги.

Канат школго барып јатканын көргөн балдар эне-адазынын ай-кулагына амыр бербейтендер:

— Канат канайып үренип јат. Мен база үренерим...

«Сенде алты да јаш јок» — деп, эне-адалары айдатандар.

Баштапкы класс үренип јатса, журттын оок балдары школдын эжигине јуулар. Перемен болзо, олор Канатты ла озо көрөргө албадангылаар.

Эки айдын бажында Чачактын јети јажы толор. Јажы толо эмес балдарды школго албас. Бир де ай јетпес болзо, түгей ле албас.

Бир күн Канаттын үренген классына Чачак кирип, јаныскан бир партага отуруп алган. Үредүчи кирип келерде, ол өскө балдар чылап, үредүчини уткып, өрө турбаган. Чачак јак жылажып та билбес болгон. Класска јаңы үренчик келгенин үредүчи ол ло тарыйын көрүп ийди. Балдар јерине отуруп аларда, үредүчи сураган:

— Сен кем эдиң? Ады-јолың кем?

Үредүчи Нина Мекечиновна бу школго иштеерге јаңы келген. Онын учун мындагы балдарды јакшы билбейтен.

— Ол Чачак — деп, балдар чуркуража бердилер.

— Онын јажы јетпеген. Јажы кышкыда толор — деп, кем де айда салды.

Нина Мекечиновна керекти ондоп ийди.

— Јажы јетпеген балдарды бис школго албай јадыс, Чачак...

Чачактын эриндери чөйилип, көстөринин јажы мелтиреп келди.

— Мен үренерим...

«Бу јалтанбас бала эмтир» — деп, үредүчи бойында саянаңды.

— Јажың јетсе, эзенде үренерин, балам, — үредүчи Чачактын бажын сыймап айтты.

— Эзенде јажым ажар — деп айдала, Чачак ыйлай берди.

Үредүчи оноң ары кызыкакла куучындашпады.

Урок башталды. Үредүчи балдарга јаңы букваларды чике айдып, оларды доскодо бичип көргүзет. Балдар јаңы букваны үредүчини ээчий адагылайт. Чачак балдарла кожо «э» деп база айдат.

Эртенгизинде Чачак школго база ла келген. Үредүчи ого «јан, Чачак» — деерде, ол класстан чыкпады. Чат арга јокто Нина Мекечиновна айткан:

— Чачак, сен үредүдөн көп артып калган. Балдар көп букваларды билип алган. Сеге үренерге күч болор. Онын ордына эзенде кел. Эзенде үренерин, ју бе?

— Мен быкпаларды билерим — деп, Чачак кыйгырган ай-асту айтты.

Үредүчи кайкай берди. Ол канайып билер?.. Саң башка неме?

— Ол бистинг үреткен букваларды үезин билер — деп, кенеге Канат јомбшти.

— Канайып? — деп, үредүчи удур сурады.

— Бис айылда кожо кычырып јадыс. Мен оны үредип јадым. Ол билер.

— Је — деп, үредүчи унчукты. — Бу букваларды ада. Бу не буква?

— А-а, бы, јы, ды, зы... — деп, Чачак адап турды.

Чачактын маңдайынаң тер там ла көрүнип турды. Байла, ого үредүчиге билерин көргүзерге сүрекей күч болгон... Доского эки-үч букваны да бичидип көргиледи.

Башгапкы класстың үредүчизи, Нина Мекечиновна, јурт-советке ле оноң Чачактын ада-энезине барып јүрген. Олорло кожо узак куучындашкан. Эки конгон согында райондо болгон.

— Је, Чачак јакшы үренер болзо, бис оны үредерге школго аларыс. Коомой үрензе, албазыс — деп, Нина Мекечиновна класстагы балдарга айткан...

Эмди Канат ла Чачак экилези «4» ле «5» темдектерге үренгилейт. Кандый јакшы үүрелер.

1966 ј.

БЫИАНДУ СОСТОР

Јааш... Јастын баштапкы жаажы кандый солун. Кандый жылу ла керектү. Өлөнги өзөтөн јер жаашты канайда керексип турганын кем айдар? Байла, оны јер бойы айдар. Јерге көп чык керек. Өлөн өзөр. Је андый да болзо, јуука-јик јерлерден јаскы көк таадыра өзүп желген. «Эмди де бир-эки күнге јааш јааган болзо, талдама болор эди» — деп, толо чырайлу, узун сынду кижн, адын өскө јерге улаарып, бойында сананат. Кенетийин ол «чат-чат» эткен табышты угуп. ичинде сананды: «Сүрекеј јакшы балдар. Олорды јангыс ла чике баштаза, олор нени де эдер». Ол јаан көстөрн эмеш јумуп, балдарла бооро узак куучындашканын эске алынды.

— Балдар, слерге мен мындый шүүлте айтсам, јараар ба, јок по? — деп, ол узак куучындашканның кийининде кату алаканын уужай тудуп ијеле, оноң колдорын тизелерине салып, јоон, је јакшынак үниле балдарга баштанып айткан эди. — Кече сельсоветте јуун болгон. Јуунда мындый сурактар шүүжилген: баштапкызында, јуртта көп јажыл агаштар отургузар, экинчизинде, төс оромның эки јаны өрө штахетниктер кадаар, үчинчизинде, өлгөн улустын сөзгнн јууган јерди айландыра штахетниктерле чедендеер. Бот, мен бодозом, слер, үренчик балдар, јуртта көп јажыл агаштар отургузып, өскүрер иште эрчимдү туружар керек. Көп оро казар, көп јүзүн-јүүр агаштар отургузар. Ороны улус бойлорынын айылынын јанында казары мениң ижим болзын. Ол ишти мен бойым баштайын. Јүзүн-јүүр агаштарды јерден барып казып экелер иш слердин болзын. Ол ишти сен башта — деп, узун ус сабарыла одоштой отурган уулчакка уулап, ол ижемјилү айткан.

Уулчактар ла кызычактар бой-бойларына көрүшкен. Олор нени де айтпаста, сары чачту, чокум куучынду, сыркак бүдүмдү Ычай айткан:

— Чын, балдар. Бу ишти биске бүдүрерге келижип жат.

— Бо-бо. Чумакаев Ычай чын айдып жат — деп, Ычайдын айтканын Эрчиме Боронович Кузуков ол ло тарыйын жөпкө кийдирген. Ол оны не ундызын. Бу жүрүмде жакшы да, жаман да ундылбас. Кача жылдын туркунына улустын сөөгин жууган жерди айландыра чедендеер деген сурак көп катап жуундарда: правлениенин үч жуунында, колхозчылардын текши жуунында ла сельсоветтин бастыра өткөн исполкомдорунда, сессияларында тургузылган.

— Сен парторг, бу суракка чек ажару салбай жадын — деп, улус канча кире кааратан эди.

— Бу ишти сельсовет башкарап учурлу. Чылчын Мордонович, слер жиит, же эткедий ишти эдер керек — деп, сельсоветтин председателине Кузуков кажы ла учуралда айдатан.

— Мындый куучын, удур-тедир кереш, кизирт качан божоор?! — деп, Тоенов Чылчын Мордонович бир катап партийный организациянын качызы Кузуковтон сураган.

— Оны тургуза ла баштазаас, чугаан, байла, токтоор — деп Кузуков айдала, сельсоветтен чыгып, жүре берген.

Бир күн Эрчиме Боронович иштеп жанып отурза, школдын жанында спортплощадкада балдар ойноп жаттылар. «Акыр волейбол ойноп ийзе кайдар» — деп, ол ичинде сананала, балдар жаар басты.

— Бежен жашка жеде берген кижини ойынга аларыгар ба, балдар?

— Бисле кожо туруп ойногор — деп, олор түргөн жөпсинишкен.

Эрчиме Боронович волейбол ойнойло, тын арыган. Ойыннын кийининде ол ло тушта журтта кандый иш өдөрүн балдарга куучындаган. Жетинчи ле сегизинчи класстын балдары, комсомолдор ол куучынды сүрекей жарадып уккандар. Озо ло баштап жетинчи класстын уулчагы Чумакаев Ычай жөпсинип, өскөлөрине кычыру эткен жөпкө...

Эмди не? Эмди балдар сөөктөрдү айландыра чедендеп жат. Мыны көрүп, Эрчиме Боронович балдар жаар басты.

— Же, балдар, иш канайда барып жат?

— Эмштеп ле — деп, штахетникти кадап, узун сынду, кызыл галстукту пионер уулчак каруу берди.

— Арчанов Петянын бастыра керектери эмештен барып жат — деп, Тымытов Чуру айтты. Чуру база жетинчи класстын үренчиги. Орто үредүлү, кокурчы, неден де тура калбас уулчакты бастыра балдар билер. Чуру анчадала кызычактарла ойноорын сүүр. Ол неден улам андый болгонын кем де билбес.

— Чуру шорго артар эмес, улустын сөөгин чедендеер иште эг озочыл. Бастыра кадуларды мыйрыйта чапкан — деп, Арчанов Петя Тымытовко удур айтты.

Уулчактар чуркуража-каткырыжа берди. Олор бежү эмитир. Арткан үчүзи өзөктөг барып штахетниктер кучактангылап экелет.

— Алты үйе арткан. Бүгүн божодып саларыс, — Чумакаев Ычай жерден штахетникти алып, айтты. — Бот жагыс ла кадулар астады. Жетпес болор.

— Эртен бир үч килограммды кладовщиктег алгайаар — деп, Эрчиме Боронович унчукты.

Ол балдарла кожо бир эмеш иштейле, айтты:

— Слердин бу ижигерди улус качан да ундыбас. Жаан алкыш!

Эгирдин алты чазы киреде жетинчи, алтынчы, анайда ок сегизинчи класстын бир кезек балдары сөөктөрдү айландыра чедендеп салдылар. Эмди сөөктөрдүн агаштарын мал сындырбас, тепсебес, ару-чек жадар.

Иш божогон сонгында, бир канча балдар сөөктөрдүн ортозыла баскылап, анда улустын ады-жолун кычырып, кемдер мында жатканын эске алындылар.

— Ой, уулдар, бу не кижинин сөөги? — деп, күргүл-сары чачту, өткүн үндү Биле деп кыс уулчактарга баштанып кыйгырды. Уулчактар ого жууктай баатылар. Чындап та, бу не кижинин сөөги болотон? Салган жери ойдыйа бертир. Чедени чирип, агаштары сынгылап калган. Сөөкти салганынан бери узак ой өткөн.

— Эрчиме Боронович, бу не кижинин сөөги? — деп, Арчанов Петя жанарга жаткан парторгон сурады.

— А... Ол Байбый деп кижинин сөөги. 1944 жылда жуудан жанып келеле, жаан шырказынан улам тын сорыйла, жада калган. Уйи туку ол жанында жадыры ине. Бабый жууга атанарда, эки балазы ла үйи Топчы не аайлу шыралаган. Көрдөг улам үдүрейле, эки балазы жада калган. Эмди Топчынын жагыс балазы фермада поярка болун иштеп туру.

Балдар Топчыны жакшы билер, же онын жүрүминде ачу-ко-

фр. 166764

рон, шыра көп болгонын билбес. Кузуков жүре берерде, Биле айтты:

— Балдар, а Топчый улус көп ине. Бистинг школдын тимуровский командалары жаңыс ла карган улуска одын кезип, суу экелип јат. Обөгөндөри јууда өлгөн улус көп. Коомой јаткандарына база болужар керек.

— Эмди кем де коомой јатпай јат — деп, Арчанов Петя јара киришти.

— Је төгүн ле, коомой јадып турган улус бар — деп, Биле јол бербеди.

— Каа-јаа улус бар эмей база — деп, байадан унчукпай турган Чуру эрмектенди. — Чын, бот андый улуска болужар керек.

— Момон эшке база болужатан ба? Олордын балдары јети. Момон бойы аксак, јууда шыркаткан. — Ычай чала билееркеп унчукты. Ол курч көстөриле Билеге суракту көрди.

Тымытов сол колыла мыкынын тайанып, онг колыла кейди чийе тартып, унчукты:

— Момонго не болужар. Ол аксак-бүксек те болзо, эр. Балдары чыдаган. Ого болужып јат. Јаан уулы быјыл онды божодор.

— Јок, балдар, озо ло баштап обөгөндөри јууда өлгөн үй улустын тоозын алар керек. Оног көрөр, кемге болужар, кемге болушпас. — Биле анайда айдала, улусты адап, сабарларыла тоолой берди. Ондый улустын тоозы онног ажа берди.

Кызыл күн кырдан ажа берди. Серүүн эзин согот. Балдар узак иштептир. Олор узанар-кабынар немелерин алып, өзөк јаар түшкүлөп јандылар. Јурттын улузы балдар сөктөрдү штахетниктерде чедендеп салганын сүрекеј јараткылайт. «Ого ончобус баратан эмейис» — деп, кунукчылду айдыжат. Је жүрүм өдүп ле јат. Ой өдөт. Улустын жүрүминде не ле болор: ырыс, сүүнчи, кунук, кородош.

Јажыл торко јай өткөн. Бу өткөн јайда балдар кандый јакшы жүрген. Олордын кезиги тайгада кой турлуларында, фермаларда, кезиги бригадаларга жүрүп, өлөң ижине турушкандар. Кайда ла иштегендер. Каа-јаалары пионерский лагерлерде амыраган. Јажыл јай јайым болгон. Эмди сентябрь. Баштапкы күзүни шыгыраганынан бери экинчи недеде боло берди. Уредү, үредү, үредү. Је балдардын жүрүминде жаңыс ла үредү эмес. Олордо өскө иш база бар.

— Бис бооро јаскыда болужатан улустын ады-јолын бичип

алар керек болгон — деп, бир күн уроктордын кийининде нөкөрлөрине Биле айтты.

— Оноң не күчсинер, оларды билбес эмес, — Тымытов Чуру жөмөшти.

— Чын, эмди нени де эдер керек. Өлгөн дө улус керегинде сананганыс. Эмди тирүү улус керегинде сананар керек, — Арчанов Петя отурган јеринен турбай эрмектенди. Ол көп эрмек айтпайтан. Кажы бир бала чылап, чал-мал болуп кейикпейтен, күйбүребейтен. Лобош, балдарга нак уулчак.

— Комуска болужар керек.

— Вот, чын. Болушкадый кижини ол ине — деп, Биле Чурунын айтканына јөпсинди. — Онын өбөгөнни Ленинградты коорулап турала, городтын улузына суу экелип јадала, бомба түйжерде, өлгөн деген јокпо. Комуска эмди төртөн јети јаш. Јаңыскан.

— А балдар анда болгон бо? — уулчактардын кемизи де сурады.

— Јаңыс кыс болгон. Јуу өйинде торолоп өлгөн дежет. Бойы арай ла өлбөгөн. — Чуру энезинен укканын айтты.

Сегизинчи класстың балдары: Арчанов, Тымытов, Кискина Биле ле оноң до өскөлөри бир күн Комуска айылдап келдилер. Комустың чачы кажайып отурган. Онын эди-каны каткак кижини. Сол колынын орто сабарында беленгир јүстүк јүрөт. Кулактарында көрүмјилү сырга. Балдардын келгенине сүүнип, је ненин де учун кайкап отурды: алдында балдар мынайда көп кирбейтен.

— Слерге кандый болуш керек, бис болужып берерис — деп, келгендер айдышты. — Бис күч јеткенче эдерис. Јаңыс ла айдыгар, иш беригер.

— Слер меге нени эдип береригер. Күчигер ас, кату ишке күчигер јетпес — деп, айылдын ээзи айтты. — Туранын үстин јаап алар керек. Колхоз бооро јос берген. Строитель улуста бош өй јок, ижин көп. Олор бош ло болзо, јазап берер деп мында Кузуков айткан эди.

— У-у, блар, олар келгенче, өй көп өдөр, — уулчактар үн алышты. — Каду слерде бар ба?

— Је эмеш бар ла.

— Бис оноң болгой, школды айландыра, сөөктөрдн айландыра штахетниктерле чедендеп салганыс. Ол туку Чончой карганның кажаанын тудуп бердис. Айтпастың картошказын кастыс.

Школдын балдары канайда, канча кире болушканын Комус бойы жакшы билер. Же туранын жабынтызын олор канайда жабар. Калас жерге жос үрелер. Онон оны кайдан алатан? Мынды санаалар Комустын көксинде чагылыжып турды. Каду барын айтпайтан немени. Же не болзо, ол болзын деп, ичинде сананала, айтты:

— Же, жазап жабыгар.

— Ой, блар, анда уур неме жок. Стробилазын тургузын салган немед не бар — деп, Чуру мактанган аясту ла керекти түрген бүдүрер кеберлү айтты.

Уулчактар ла кызычактар иштенгилей берди. Арчинов школдын мастерскойынаг барып инструменттер экедди. Уулчактар жосты стружтап ла эки кырларын жолдоп турдылар. Кыстар бу өйдө туранын ичин јунуп, бир кезиги уулчактарга жос тажып турдылар. Комус балдарга курсак азып, картошко каарып, оморды күндүлеерге сандырап турды. Учында магазиннег печенье, пряник, сахар алып, балдарды тойо азырап салды.

— Эм келер выходнойдо турагардын жабынтызын үзе жаап саларыс — дешти. Чындап та, амыраар күнде эмес, бир күн уроктордын кийининде келгилейле, ижин бозом энгир киргенче иштеп, божодып салгандар. Комустын сүүнип турганын балдар билип ийгендер.

— Слерди мынайда иштезин деп кем үредип јат, балдар? — деп, көстин јажын ычкынып, Комус балдардан сурады.

— Кем де эмес. Бис бойыс — деп, Чуру айтты.

— Школдо, школдо. Эх, эмди кичинек болгон болзом, слердий ырысту јүрер эдим. Бис үренип болбогоныс. Мсн бир класс божотком. Ликпунктта. Же оны слерге тегин ле куучын эдип айдып турбай — деп, Комус кемзинди.

Балдар унчугушпады. Комустын јаан быян јетиргенине сүүнгилеп, јангылай бердилер. Ол јыл көп улус балдарга быяанду сөстөрүн айткан. Эмди де айдар...

Күски күн. Бу агаш-ташту Алтайды күс өйинде көрзөн, онын көрүмјилүзин кайкаарын. Кыраларда бышкан аш улусты сүүндирет. Кезик аш топчыбаш та болзо, түней ле — аш. Кезилбеген аштын үстиле эзин барганда, аштын үсти толкуланып турар. Саргарган Алтайдын үстиле бийик кейде, тизилип алып, турналар јангылайт.

Јаан јурттын он јанында одырак јолло таг атту эки кижи јуртка кийдире јортуп клеетти. Олор байадан бери улустын

ижи керегинде куучындажып, эмди, жаңы көргөн неме чилеп, журттын жаранып, өзүп турганы керегинде куучын баштадылар. —

— Бу бистин журттын өзүп турганы тен коркуш, Эрчиме Боронович! — деп, тегерик кара чырайлу Чылчын Мордонович айтты. — Бу не аайлу жаңы туралар тудулган. Көп нургунын айла шипрле жапкылаган. Бот жаңыс ла бооро жаскыда отургускан агаштар өзөтөн болзо, бистин кичинек журт Алма-Атадый болор эди ле.

— Онызы чын, Чылчын Мордонович — деп, Кузуков Эрчиме Боронович эрмектенди. Ол тегерик кара көстөрин јумуп, оног ары эрмектенди: — Көп тө ой өтпөди. Бу ла јуукта жабыс, эски туралардын, кажгаан-таскактын ортозынаг мындый жаңы, бийик, көзнөктөри јаан тураларды көрүп таппайтан. Эмди омор, чек мешкелер чилеп, өзүп чыктылар. Улус та, омордын санаа-кылыгы да өзүп јат. Ончо улус немени чыгдый эдип јат. Керек онызында. Је андый да болзо, мен балдардын ижин база баалап јадым. Көрсөгөр, Комустын туразынын үстин жапкандар. Топчынын сенегин јазап, кладовойынын үстин тольло јаап бергендер. Карган-тижег улуска омор канча кире болужып јат. Балдардын болужы јаан.

— Чынынча айтса, онызы андый. Балдардын болужы јаан. «Түжүнө ле иштенедим, ижимди ишке бодобойдылар» — деп, јаш балдар айдатан дегенинин бирүзи, бис балдардын ижин көп сабазында чек ајаруга албай јадыс. Сельсовет, колхозтын правлениези, партийный ла комсомольский организациялар, керек дезе профсоюзный да организация бар. Бу организациялар ончозы кижи учун иштеп јат, јүрүм учун... Балдар јайыла өлгөн ижинде туружат, кезиктери эне-адазыла кожо малдап јат. Эчки ноокылаарда, кой кайчылаарда, омор база да болужын јетиргендер.

Омор анайда куучындажып, конторага јеткилеп келдилер. Аттарын чеденниг столмолорынаг буулагылап салала, бирүзи контора, экинчизи сельсовет јаар ууланды.

Күски күн кыскара берген. «Уйдыг сүди күнле кожо јанган» — деп, эмеендер тегиндү айдышпайт. Удабас ак кар түжер, кыш келер. Је јалбак јолды өрө келип јаткан балдарга кыш та сүүнчини экелер. Чаналу, чанакту, конекту јыгылаарлар. Мөрөйлөр болор. Ончозы болор. Ол тоодо бойларынын пионерский керектерин качан да ундыбас. Омор эмди, талтүшке јетире кемге де болужала, школга баргылап јат.

Күски ором тал-табышту.

— Биле, ой, Биле!

— А! Не болды?!

— Эртен Чымынчының агаш айылының үстин жаап берерге барарын ба? Такааларының ботпужын жазаарыс. Қыстар десе туразының ичин жалмаар. Ол туразының толуктарын тыштынан шыбап турган. Қышқыда соок дийт. Айса, ончобыс болужып береристер — деп, Арчанов Петя нөкөрлөрине жарлап браатты. Ол керегинде олар кечеден бери шүүшкен эмей.

— Кажы киреде жуулыжып барарыбыс? — деп, Қискина Биле сурады.

— Он час эртен турадан ала он эки час түшке жетире иштеп көрөристер. — Петяның ордына Чумакаев Ычай айтты.

Эртезинде он кире бала Чымынчының айылында кыймырап турдылар. Чымынчы — тул келин. Жаан уулы он сегизинчи жажында 1944 жылда черүге барала, жууда божогон деп бичик келген. Обөгөни жуудан шыркалу жанып келерде, колхозтың торбокторын кабырып жүрген жерине бандиттер өлтүрип салгандар. Чымынчы эмди улустың балдарының болужыла оморкоп, оларго быйанду сөстөр айдат:

— Болужыгар учун алкыш болзын, балдар! Мениң жажымды жажагар. Иштеңкей, улуска жаан куўндү болуп өзигер. Андышпай, нак, өмөлик жүрүгер.

Мындый быйанду сөстөрдү иштеңкей ле жалакай үренчиктер көп катап уккан. Онызын сананып та жүрерге сүүнчилү. Жаныс та балдардыг бойына эмес, олардыг болушкан улуска да, үренип турган школына да сүүнчилү...

ЫРЫСТУ НАЖЫЛЫК

Мен адамла кожо колхозтын малын кабыргам. Жайгыда өлөн ижинде бистинг болуш колхозко база једишкен.

Адамнын болушчызын өлөн ижине улайына алгандар. Онын учун мени адама мал кабырарга болушсын деп, сегизинчи классты божодорымда ла, тайга јаар ийгендер.

Тайгада атту јүрерге сүрекеј јакшы. Серүүн. Эбире элбек, кеен айандар... Мында кайылбаган карды да, јажына кайылбас мөңкү тошты да көрөрин. Ого коштой таскылдың јырааларында агуна куштын каткыргандый үнин угарга јилбүлү.

Менин буттарым үзениге јетпес, онын учун буттарымды үзенинин кайыжына кийдире тееп алатам. Куру үзени кангырап, ары-бери јайканып туратан. Онын учун улус мени электеген айасту айдатан: «Адазынын јаан уулы кижии аларга једип калган. А буттары үзениге јетпес. Капшай өзөр керек». Кезик келиндер айдыжатан: «Сырга сеге барбас. Оны өскө уулга кудалап берерис. Сендий үзениге буттары јетпес уулга андый кеберкек кыс барбас та болды ба?»

Онын учун јуртка келзем, үзенининг кайыжын өрө тартып алып, буттарымды үзениге тееп алатам. Аттан түшсе, јенил. Је ойто минерге күч. Мен атка минер тушта, он үзенининг буузын төмөн түжүрип ийеле, минеле, үзенини ойто өрө тартып алатам.

Менин ээртенген ээрим—алтай ээр. Кичинек. Кејим-токумы да эптү, јенил. Адам јазап берген. Анчадала куйушканы јараш. Ол, јортуп браатсан, шынкырап турар. Адамдыйы база андый. Качан јуртка келгемде, оморкоп, араай јортор күүним јок болгон.

Кезик улус балдарына айдыжатын: «Көрөөр, ол Ирбистинг уулын, Айабасты. Эмдик минип, ат ээртеп, куйушкан эдинип, эр кемине жеткен. Ада-энезине кол-бут болуп жүре берген. Слер ле айылдан чыкпай жадыгар».

Улустын мындый сөстөри меге күч кожот. Санаамды ак айастын үстүнө ууртып турат.

Je эн ле күүнзеп турганым: сыным узун өссө, ол тушта улус мени тегин јерге каарып айтпас эди.

Мен капшай өзөргө болуп, нени ле эдип туратам.

Кезикте тыттың ба, мөштинг бе төзиндеги будактан тудунып алала, кере түжине өрө-төмөн тартынып туратам. Эмезе уйуктаза, түс жадып, эки будымды армакчыла буулайла, жуугында турган агаштан кере тартып, көксимнен буулайла, бажымда турган агаштан кере тартатам. Je оноң улам оорып каларын эске алынзан, араай өссө торт ошкош.

Ого коштой түрген өрө өзөргө турганым не дезе, чын ла, үй улус Сырганы өскө уулга кудалаза, коомойы ол болор.

Сырга ла мен баштапкы класстан ала сегизинчи класска јетире кожо үренип келгенис. Көп сабазында урокты интернатта кожо үренип туратаныс. Школдо јангыс партада кожо отурганыс. Керек дезе бичиктерди де кожо кычырадыс. Киного до барза, концерт те тургусса — кожо. Районноң јанза, база кожо јанатаныс.

Сырга ла мен бой-бойыстан айрылышпай, эмди де жүрерис.

Je май айда орус тилдинг үредүчизи бир катап мынайда айткан:

— Айабас ла Сырга чылап, најылыкты эрте баштабас керек. Најылык најылык ла, учында барып коомой керек болбозын.

Күрең күстен ала јажыл јаска чыгара најылык керегинде биске үредүчилер көп куучын айткандар Бис оморды сүрекеј јилбиркеп угатаныс. Эмди дезе «најылык эрте» деп ајдат. Je онызы јарт. «Космой керек болбозын» дегени не? Мен оны эмдиге јетире ондобой жүредим. Je мениң санаамда, ол айткан сөстөрдөң улам, Сырга најылыкты үзер болор деп жүретем.

Чын да, Сырга куучындажарга турганымды канайып та сезип, меге јолукпаска, колын бербеске, солонгы чылап, менен ырап, там ла ырап турар болды. Мен солонгыны түней ле тудуп аларым деп, оноң артпайтам. Чын, мен оны тудуп алгам.

Сырга, алдындагызы чылап, менле кожо куучындажып жүрер болды. Je анда кандый да кемзинчен кылык-јан табылды.

Узак өйгө јолукпазабыс, коркушту кунукчылдузын мен Сыргага да, кемге де айтпай тургам. Сырга да меге неме айтпайтан. Је ол до кунугып турганын мен куучынынаг јарт билп ийетем.

Сырга коо, тал орто сынду болгон. Онын көстөрининг каразы јодродый. Чачы калыг. Чачын кејеге эдип өрүп алганда, ол узун болуп көрүнетен. Эрмеги јобош, эрке. Бодолгон ло сөс айтпас.

Эмди мениг јалтанып турганым јангыс: Сырганы чын ла бу үй улус кемге-кемге кудалап берер. Ого мен тыг бүдүп жүрдим. Меге капшай өзөр керек. Мениг үним де бир эмештен кубулып, јаан эр улустын үнине түней болуп барды ошкош. Айдарда, мен өзүп јадым.

Бир катап июль айдын изү күнинде адам ла мен мал јуурга коштой јортуп браатканыс. Кенете боро јыраалардын ортозында кем де каткырып ийди.

Тайга-ташка көп жүргем. Јангыскан да конуп жүретем. Кандый ла табыш мени сергелен, јалтанбас ла ајарынкай болорына үреткен. Је бу каткы мени тыг чочытты.

Санаамда Сырга јыраалардын ортозынаг мени көрүп ийеле, буттарым үзенгиге јетпей турганына каткырган неме ошкош болды. Эди-каныма озо баштап соок, оног изү јайыла берди. Не дезе, ол каткы Сырганын каткызына түней. Је удабай ак куш јыраадан учуп чыгала, каткырганча, ойто јыраалардын ортозына отура берди.

Агуна куш. Санаамда Сырга агуна куш болуп кубулала, бери учуп келгендий. Не дезе, јуртта улус оны албанла өскө уулга кудалап, алып берерге санангандар. Је Сырга өскө уулга барар күүни јок болгон. Килемјизи јок кудачылар Сырганы апарарга келерде, ол «јок» деп айдала, «ха-ха-ха» деп каткырып, оларды электеп, агуна куш болуп кубулган болор. Түнүктен учуп чыгала, тайга јаар сунуп ийген. Је Ирбистин уулы, Айабас, ол ло бойы, сыны өспөгөн болордо, Сырга ого каткырып турган болор. Ол эки-үч күн Айабастын јанына жүрген. Айабас оны кайдаг танызын.

Учы-учында Айабасты танызын деп, ол бойынын чичке, өдүни үниле каткырып, кейге көдүрилип учкан. Је Айабас оны бу Сырга деп канайда таныбайтан эди. Уулчак Сырга-агунаны тударга тыг албаданган. Агуна-куш туттырбаган. Калганчы учында Айабас адына минип, мынайда кожондогон:

Агуна кужым, таскылда
Амыр-энчү сен журта.
Айабас најың Алтайда
Алдырбас туру јаш тушта.
Албатызы көп Алтайда
Ай кеберлү кыстар бар.
Олордон најы качан да
Айабаска табылар.

Бу тужунда Сырга-агуна алдындагы кеберин тартынып, Айабастың алдына тура тўшкен. Ол айткан:

— Јок, бис экўниң најылыгысты кем де ўспес. Бис экў ўс-пезес, оны ўскедий кўчтү улус табылбас.

Ирбистинг уулы Айабас јылкыларды јууйла, бир јорго тудуп, оны ээртеген. Сырганы сўт ак атка миндирип, айыл-јуртын көстөп, јортуп ийген эмтир.

Чын, мен мындый чөрчөк аайлу немени сананып, адамла кожо јортуп брааттым. Бу чөрчөк деп айдарга јараар. Не дезе мен мыны кийининде уулдарга көп катап куучындап јүретем. Бу тегин ле чөрчөк эмес. Ол јиит кижининг амадузы, онын баштапкы сўҗи керегинде чөрчөк ине.

Айдарда, јылкыларды мен бўдүн јарым ай кабырдым.

Бир катап адам өзөккө јүреле, айдып келген: «Буурайдын јаан кызы будын сындырып алган. Райбольницада дежет».

Ол кем болгонын мен билерим. Өзөккө тўжер санаа мени токунатпай турды.

Адам, мениң санаамды кычырган чылап, айтты:

— Јаш кижининг сөөги удап јазылар эмес. Је... Сен бу күндерде меге јаан болужың јетиреринг. Мал тоолоор. Иш көп...

Чынынча, адам мени Сыргала јолуктырбаска сананган. Не дезе, баштапкысында, бис экўни јакшы најылар деп билер. Экинчизинде, ол бисти бой-бойын билишпес улус эдерге кичеенген. Шылтагы неде дезе, јуу тужунда Буурай адамды кой уурдап јиген деп коптогон. Онынг учун адам тўрмеге ўч јыл отурып келген. Кийининде койды Буурай бойы јиген деп угулган. Је оны тўрмелебеген: өйинде туткан эмес. Қойды бойы јигенин канча јылдың бажында эзирикте айда салган.

Адам тўрмеден келеле, Буурайдын мандайын ак беленгир сускула јара чапканын бастыра улус билер. Оноң бери ол экў ачык-јарык куучындашпайтандар.

Онын учун Буурайдын Сыргазыла мени најы болбозын деп адамнын сананганы быжу.

Je бис оок балдар болгоныс. Нени де билбездис. Олордын андый кереги биске керек беди. Бистин бойыстын керегис. јилбүүс, амадуус бар. Бис ого үстүгип јадыс. Бис көп-көп үренер учурлу.

Je бир күн кенете адам айткан:

— Эртең баргайын.

Мен ого тын сүүндим.

Сырга больницада болгон. Врачтар меге ак халат бергендер. Мен оны кийип алып, Сырга јаткан кыпка кирдим. Сырга мени көрүп ийеле, тын жүрексиреди. Бис узаак-узаак куучындашканыс.

— Туранын үстүнен калыйла, будымды сындырдым. Врачтар удабас чыгарын дежет. Больницага јадар күүним чыкты.

— Je болор — деп, сестра кирип келеле, айтты.

Мен Сыргала эзендежип, кыптан чыктым.

Качан Сырганы больницадан чыгарарда, мен ого база келип жүргөм. Ого Войничтин «Овод» деп книгазын сыйлап бердим. Ол оны алып, сүүнгенине көзине јаштары мелтиреп келди.

Күскиде школго бис ойто ло кожо барарыс, кожо үренерис, кожо жүрерис.

МЕНИН ӨСКҮЗЕГИМ

Чечеш балама жети жаш толгон. Энем ле мен оны баштапкы сентябрьда школго апарганыс. Уредүге жылбиркеп үрөнет. Бастыра букваларды жараштыра бичийт. Тоолорды жетенге жетире тоолоп, керек десе бир канчазын чаазынга чике бичип ийет. Чечештинг энези тирү жүрген болзо, эмди балазынын үредүзине, мен чилеп, сүүнип жүрер эди...

Чечештинг энези тирү жүрген болзо, мен институтты божодоло, бойымнын жериме ойто келип иштей берер эдим. Ол меге алдында арай бүтпей жүрөтөн. Качан айыл-журтту боло береристе, ол меге бүдөр боло берген.

Чечештинг кебери торт ло энезининг кеберин төзөгөн. Кызычагымды көрүп ле ийзем, онынг энези ойто ло алдымда тура тўжер. Ой тонг ло удабаган, же жүрүм түрген өдүп турганы иле, жарт ла чокум көрүнөт.

* * *

Таг адарда ла, уйкудан эрте туруп, энемнинг азып салган чайын да ичпей, малтаны алып, таскак тударга айылдан чыгатам.

Лайгы күн кырдаг чыккалак. Онынг жаркыны журттынг бадыш жанындагы бийик кырларды төмөн тўжүп келедет. Уй улус уйларын саап, жагыс жерге чога айдап турат: уй кабыратан кижиге туку сары тагнан бери сакыйт. Энем де эки уйын саап ийеле, сүттү агаш көнөгин столмонунг бажына тургузып, уйларын айдап барат. Кезик аразында энем уй саап жатканда, жаан агаш аякка бир эмеш чеген уруп, энеме айдатам:

— Эне, көөрчөк саап берзеер.

— Бу тонг өткүрө не болуп бараткан, бу! — деп адылала, айакка чала толбос этире сүтти саап ийетен. О, жаш бала чылап, мен он сегис жашту жинт уул, көөрчөкти агаш калбакла тойо жип алатам. Онон таскакты тудуп, иштене беретем.

Je бир эпюксынатан немем мындый болгон. Уй улус уйларын айдап отурала, мениле берижип, айдатан:

— Сеге баратан кыс бу журтта чек табылбайт. Кудаай, арайла эрте кижиге барып салганымды не деер! Барбаан болзом. бу ла Эндрейге барар эдим. Иштегкей де, бичикчи де.

Мен мандайымды малтанын төбөзиле ойо до чаап ийзем, уйадым жанбас болор деп сананатам. Айла кижиге не уйалар. Байла, кокур билбезинен. Онынг учун кезикте күн чек өксөн тө калган соңында ижиме чыгатам. Бу тушта улус ишке чыгып, күн таадыра ла кызып келетен тужы эмей. Эмди уулчактардын ойынга чыгар тапту тужы. Je бу өйдө омордын кезиги бозуларын одорго айдап турганын ла эки-үчтен жуулып алып, кайдаар-кайдаар ойноп баратканын көрөринг. Шак бу өйдө мен тудуп жаткан таскагымды чала керектебей, төмөнгү айылдар жаар көрөтөм.

Бистинг айылдан ыраак жок, төртинчи айылда, бир келин жаткан. Ол былтыр жада калган. Обөөни Ада-Төрөл учун Улу жууда өлгөн. Ол келиннинг эки балазы арткан: баштапкызы уул, экинчизи кыс. Кызы он жети жашту деп энем бу ла жуукта куучындап турган эди. Кысты мен де жакшы билерим. Чыныча айтса, мен Бичикейле улай ла жолугуп, куучындажып тургам.

Бичикей улусла көп куучындашпас. Керек десе улус келгенде, ол айылынан чыгып, кача да беретен. Je калганчы өйлөрдө ол улусла куучындажып, керек десе казан да азар боло бергени улустын бойына да иле көрүнди. Алдында улус айдыжатап: «Бичикей жааназа, кандый кижиге болгой не? Уичукпас. тескери күүндү, кату кижиге болор». Кезиги ого жөмөжөтөн: «Аш кылгада, бала жашта». Алтай албатынынг озодо айткан кеп сөзи чын. Озодо албаты тенг жайым жаткан ба? Ончозы ырысту болгон бо? Бичик-биликке үренген бе? Жок, жок! Озодо жоктунын кул жүрүми жаштан ала башталатан. Кааннынг жангы кижини бала жаштан ала жаандардын, жамытулардын сөзине уккур, жалынчак, жалтанчак болзын деп некеген. Андый кылык-жангу кижиге кулданаачыларга сүрекей керек. Андый улус жок болзо, омордо байлык-жөмөжө дө жок. Je эмди өскө өй. Өскө

жан. Эмди албаты текши жайымда, бирлик иштү, амадулу. Кижн жаштан ала иштенкей болуп үренер. Же ишти, үредүни жаштан да ала суубес балдар бар. Бистинг өйдө кижини жакшы жан-кылыкка жаштан ала жангыс ла ада-энези үредип турган эмес. Бастыра улус бу иште жаан каруулу. Балдардын сады, яслялар, балдардын туразы кайда?

Онынг учун «бала жашта, аш кылгада» деп Бичикей керегинде улустын айтканын мен чек жаратпай тургам. Бичикей чек өскө кижн ошкош боло бергени менинг көзиме јарт көрүнүп туру. Ол эки бозузын суунын ол јанында откорорго јолды өрө айдап клеетсе, мен малтамды агашка чаап ийеле, киреени алып, тоормоштынг учын киреелей беретем.

Бир катап таскактынг тууразына салатан агашты жангыскан киреелеп јадарымда, Бичикей бозуларын айдайла, јанып оту-рарда, ойноп: «Бичикей, келип киреелешсен» деп айдарымда, ол чын ла келип болужып берген.

—Тудуп турган таскагынга уйдан болгой кижн де јадар туру не — деп кокурлаган.

—Эмдиги өйдө кижиден болгой мал да жакшы јерде јадар учурлу. Фермалардынг уйларын көрбөдиг бе? Ак череттү двордо, электрический отту, жангыс радио јок.

Менинг мындый эрмегиме Бичикей каткырынып, «Слердинг уйыгар база андый јерде јадатаны бу таскагынгнанг да көрүнөт» — деген.

Онынг өчөгөн аайлу сөстөрине мен ачынбагам.

Бичикейдинг каткызын, эрмегин мен сүрекей јилбиркеп угатам. Бичикей тенексимек, јүүлгек деп бир кезек келиндердинг ле кыстардынг, керек дезе уулдардынг да айткан шоодылганын мен керекке албайтам. Ол керегинде жангыс ла уйку алдында төжөктө јадып, каа-јаа сананатам. Же Бичикейди түш јеримде бир де көрбөгөм. Кезикте уйуктап јадала, сананатам: «Бүгүн ле түжүме көрүлер болор». Чынынча айтса, ол менинг түжиме кирбей турганы кайкамчылу. Түштинг учуры жаан неме дежет. Же Бичикей менинг түжиме та не кирбейтен болбогой...

Бир күн Бичикей эки бозузын айдап, јолды өрө келетти. Таскактынг сайламазын салып турган кижн таскактынг ичине гүжүре калып ийгирим. Таскактынг јыртыгынанг јол јаар шыгалап көрзөм, Бичикей ол ло алдындагы јажыл платезин кийип алтыр. Одүк јок. Чачын кејеге эдип өрүп алган. Эки бозу кезикте эки башка блаашканда, ол оны ойто ло бириктире

айдап алат. Ол ары-бери аыктанбады. Керек десе бистиг айыл жаар эмесе таскак жаар көрөр болор деп бодогом. Жок, көрбөди де. Бу өйдө жүрегимде не де шимирт этти. Бойымнан бойым пенинг де учун кемзине бердим.

Мен ойто ло таскактыг үстине чыгып, агаштарды сайлай салып, таскакты шандала жаан баштадым. Көстинг учула жол жаар улай ла көрүп саладым. Жаан удабады, Бичикей жолды төмөн жанып отурды. Онынг базыды түрген. Байа өдөрдө кегези белинде болгон, эмди десе төжи жаар түжүрүп алтыр. Ол көрүнбей калды. Мен иштенбей отура бердим.

Изү. Жардымды күн изидип турат. Кенетийин менинг көзиме туку бооро жаскыда отургускан! жажыл терек көрүнди. Ол коо, жажыл. Же ол эмеш бөкөн. Бичикей база бу теректий, коо, же түс.

Бир катап күн тапту өкөөп калган сонгында, мен Бичикейдинг айылынынг жанында жаан төгнннг алдында јодрого келдим. Јодро ап-апагаш чечегиле көк айастынг алдында көрүм-жилү турды. Онынг сөслө сананып айдып болбос жараш жыды кижини эзиртип ийгедий болды. Јодронынг ак чечегине онынг жажыл жалбырактары чек көрүнбейт. Байла, јодро байлык бүдөр.

Бир ле јерде беш төс јодро. Олордынг энг ле бийигине чыгып алдым. Јурттынг ортозыла барган јол, бистинг де айыл јодронынг бажынаг иле көрүнет. Анчадала Бичикейдинг айылы иле, јарт. Бу Бичикейдинг туразы, толуктап туткан айылы, кажаан-чедени, керек десе тышкары јемзегилеп жүрген такаалары да меге сүрекей таныш, јуук ла эрке немедий билдирди.

Мен олордынг туразынаг көзим албай турдым. Јодронынг койу чечектерининг ле жалбырактарынынг ортозында отурган кижини кем көрзин. Же меге мынаг ончозы иле, чокум көрүнет. Јодронынг чечегинег тату мөт јууп турган адарулар кооложып, кыймыражып турат. Мындый айас күнде, јайдынг мындый ойинде, кем сүүнбес!

Күн талтүш боло берген. Онойып јодронынг бажында нени ле сананып, Бичикейдинг көрүнерин сакып отурганчам, ол турадаг чыгала, эски-саскы кийимдерин кулаштап койгон одыннынг јанына эжелип салып турды. Онон айыл ла туранынг ортозынча агып јаткан кичинек субактан ваниага суу урала, байагы кийимдерининг бир кезигин ваннага салып, эки колыла олорды ваннанынг түбине јаба базып турды. Онон ол турадаг барып самын экелди.

Je бу өйдө оны көрөргө жилбүлү бе, көрүмжилү бе — кайда айдайын: ол ак-чоокыр жука платье кийип алтыр. Платьезинин узуну тизезине жетире. Чек ле көбөлөк ошкош женил немедий билдирди. Санаамда Бичикей бу платьени јодронунг чечектериненг көктөп алгандый. Ол чачын өрбөйтир. Бош салган чач эки јардына сан башка јайыла тўжўп калган. Кийим јунарда, чачы чаптык эдип турарда, ол чачын кайра салып, кандый ла лентала јайылбас этире буулап алды. Бу да тужунда оны көрөргө жилбүлү ле сан башка кубулгазынду болды.

Јаан удабады. Бичикей јунган кийимин таска салала, төннинг алдындагы јаан сууга барды. О, аяс тегери, чечектеген јодролор, јалаңдагы чечектер, ару кей, эрке, јылу күн, Бичикейди көрзөтөр! Јаңыс ла мен эмес, је слер де ончогор көригер! Ончогор сўунигер, кожондогор! Јаңыс ла менин көксимде чым эдип турган сысты ба, айса јўрексирешти бе, айса караннан өдўп турган күнүркек санааны ба, кемге де айтпагар. Бичикейге де сестирбегер.

Бичикей јунган кийимин јаан суунунг чакпынына арыбери соктырып турды. Суу тўрген. Јаңыс ла шуулты угулат. Санаамда, бу суу, Бичикей келерде, табыжын токтодып ийди ошкош. Чынынча айтса, керек дезе кулагымнын јанынча коолодо кожондоп, мөт јууп турган адарулардын учужы, табыжы да угулбай турган ошкош эди.

Удабай ол туразын сомоктойло, јолды төмөн басты. Байла, магазинге барып келер деген туру. Бу өйдө энем магазинпенг калаш, база чай алып кой дегени санаама кирди. Јодрондон тўрген тўжўп, айылга сыр јўгүрүк ле келип, акчаны ла курсак салар сумканы алып, айылдын эжигин сомоктойло. магазинге шундым.

Магазинде улус каа-јаа ла. Көп сабазы балдар. Је, менин кайкаганым не дезе, Бичикей магазинде јок болды. Энемнинг јакылтазыла ончо немени алып, ойто јанып ийдим.

Бичикей айылынан јангы ла чыгып, чеденнинг өткўўлин јаап ийеле, ичкери басты. Ол алдындагы ла платьезин кийип алтыр. Бичикей јанымча өдўп јада, эмеш күлүмзиренип ийеле, сурады:

— Магазинде улус көп эмтир бе?

— Јок...

Ол бачым базып јўре берди. Мен эки-ўч катап кайа көрдим. Онын бурулчыкты эбире сокконы ла көрўнип калды.

Күн кырга отура берген. Мен энеме чай азып, айылдын бор-сар ижин эдип турдым. Эңирде, энем иштеп жанып келген соңында, мен киного барып келейин дедим. Ары-бери барза, энеме айтпазан, кийининде тың адылатан.

Бир катап айткам:

— Же мен жаш бала эмезим. Өскө улустың балдары канай-ып жүрү.

— Өскө улустың балдары сеге не керек. Калак, тен жаандадым деп тыңзынба ла... Жирме беш, одус та жашту болзон, сен керегинде, качан да болзо, энең сананып жат.

Мен энемниң сөстөрине кайра каруу берерине жалтанып туратам. Онын учун бүгүн киного барып жадым дееримде, унчукпай, учында сурады:

— Якшы кино бо?

— Эйе.

Жайгы эңирде тышкары жүрерин кем сүүбес. Жылдыстар мызылдажып, бой-бойларына имдешкилеп турды. Жердин тыныжы серүүн.

Киноны көрөлө, чыгып келзебис, тышкары байагызынан карануй эмтир. Уулдарда не болзын, көп сабазы клубтан чыгала, онын эжигинде турдылар. Мен де мында турдым.

Бичикей бир кезек кыстарла кожо чыкты. Олор клубтын эжигинде оттың жарыгынаг карануйга чыгара базып ийгиледи. Оноң ары не де көрүнбейт.

Мен Бичикейге жолдо жаба једиштим. Байагы нөкөрлөринең бир ле кыс артып калтыр. Ол кыс эмди-эмди ле айылына једии, бистен айрыларын билип, оноң Бичикейле куучындажып барарга јенил болзын деп, олордон мынайда сурадым:

— Же «ЧП-нын» кандый геройы слерге тың јарады?

— Меге Райкин — деп, бистен айрылар алдында байагы кыс айтты. — Же эртенге јетире јакшы болзындар. Оноң ол өткүүлди ачып, айылына кире берди. Мен Бичикейле оноң ары куучындажып, барып јаттыс.

— Райкин сүрекей тың кижи. Ол эмес болзо, өскө нөкөрлөргө коркушту күч келижер эди — деп, Бичикей айтты. Оныла сөс блаашпай айттым:

— Онызы чын. Же олордын политругы эмес болзо, ончозына күч болор эди.

Бис экү ол керегинде көп куучындажып, учында геройлорды ойногон артисттер керегинде база узак куучындаштыс. Учында Бичикей унчукты:

3 Энениң эркези.

- Же, Эндрей, жакшы болзын.
- Уйуктаарга жетире эмди де узак.
- Эртен эрте туруп, ишке барар керек.
- Кайдаар?..

— Улус ла барган жер жаар. Сен база ла таскакла уружарын ба?

— Байла... Бир эмеш иш арткан. Огородтын агаштарын көдүрүп, столмолорун түзөдөр керек.

Бичикей ары болды. Мен онын колынан ала койдым. Бичикей алаң кайкай берди ошкош.

— Же жакшы болзын...

Мен онын оң колын эки колымла жапшыра тудуп, катап-катап айдып турдым:

— Жакшы болзын, жакшы болзын. Ырысту түш көр.

Бичикей өткүүлин ачып, туразына кире берди.

Мен айылыма кирердин алдында, тышкары узак турдым. Суунун шуултынан өскө неме угулбайт. Чанкыр тегериде жылдыстар энирдегизинен чокум мызылдайт.

Эртезинде, күн тидим өксөп калган соңында, үстүндө толонулушту колхозтын машиназы жалаң ижине чыкты. Эмди өлөң ижинин кидим өйи. Же бүгүн улус ишке не орой чыккан? Оны мен кайкап, ичимде санандым: «Бүгүн ишке көп балдар чыккан болор. Олорло кожо Бичикей. Ишке баратан немени».

Эртен өлөң ижине барарга түжүне тын иштедим. Керек десе түште ажанбадым да. Аралдан корбо карганалар ла корбо талдар экелип, чеденнин гарыскаларын жаңыртып, бир канча кыйын жыгылган казыктарын түзде тургузып салдым.

Энирде Бичикейге ле онын нөкөрлөрине жолуктым. Олор сүүнчүлү ле омок болдылар. Түжүне нени иштегенин, ажанын алган соңында балдар да, жаан да улус канайда бой-бойларына суу чачыжып ойногонуун куучындагылайт. Мен анда болбогоныма кородоп турдым.

— Каргандардын звенозында иштеерге кандый жакшы. Олор амырап, бир канча өй өткүрөт. Бойларынын табыла иштегилейт. Талтүште узак обедтеер. Балдар шахмат ойноор, бичиктер де кычырып жадар — деп, Бичикей куучындаган.

Бичикей каргандардын звенозында иштеген эмтир: олор иштең эрте жанат, не десе уй саар, огородтын оок-теек ажып сугарар керек. «Онын учун Бичикей олордын звенозында иштеп турган туру не» — деп санандым.

— Мен бригадага барарым — деп, эртезинде энеме айттым.

Энем көп эрмек айтпай, унчукты:

— Баргайын...

Болуштопко сүт уруп, курут, калаш ла бир жаан күрөк калайлу аякты сумкама сугуп алдым. Улус машинага отуруп турган жерге келдим. Машинанын үстүндө улус көп эмитир. Сондогон үй улус оок балдарын кучактапганча ясля жаар жүгүргөн аясту баргылайт.

Машина иштеп турган жерге једип келди. Бистин' машинанын улузыла кожо каргандардын звенозынын улузы бар. Олор машинадаг түжерде, мен база түштим. Бичикей машинадаг түшпеди. Ол улустын ортозында көрүнбейт те. Машина ары болордо, улус неге ле каткырышты, «Меге каткырыжып турган болор» — деп ичимде санандым. Айса болзо, меге эмес.

Улус, Бичикейдин айтканыла болзо, талтүште узак амырап турган. Је бүгүн андый амыраш јок болды. Каргандардын звенозын башкарып турган Кыйкыш меге жаңы чалгы саптап, оны јазап таптайла, курч этире кайрап берди.

— Эндрейди озо божодор керек. Онын чыдуун кем чыдаар, Қол-буды күчтү — деп, карган эмегендер јендерин шыманып, айдыжат.

— Бис ого јетиртпес болбойыс — деп, өбөгөндөрдиг бирүзи каткырат.

— Је, слерле кижн канайда маргыжар. Слер јажына иштеп келген улус, мен дезе жаңы ла...

Чын да, талтүшке јетире тыг чырмайдым. Керек дезе колымнын алаканы эмеш торсоп калган. Талтүшке јетире чапкан јеримди алтамла кемјип көрзөм, јирме сегис сотыхка јеткедий эмитир.

Қазанчы казанын жаан байбак чибинин јанында азыптыр. Улус чибинин көлөткөзине серүүнденип, јакшы ажангылап алды.

— Сен, Эндрей, биске политика деп неме куучындап бер — деп тойып алала, чалкойто тегин јатканымды көрүп, Кыйкыш өбөгөн айтты.

Чибинин көлөткөзинде отурарга сүреен серүүн болгон. Јаткан јеримнег өрө туруп, айттым:

— Је, кем телекейлик айалганы угар, туругар...

— Јаткан кижинин кулагы коомой угар эмес — деп, бир карганак чечеркеди. Эмегендер канзазына сары танкыдан тыккылап алып, јурттын калганчы солундарын куучындажат. Олорго мындый «политика» сүрекеј јилбүлү ле солун ине.

Бир күн түште турамнын көлөткөзинде отурзам, Бичикей ле база онын бир желези келди.

— Эндрей, су-кадыгын кандый? — деп, Бичикей сурады. Ол колында кайыннын тозынан эткен түүс тудунып алтыр. Желези сетказына «Яблоко» деп бичиктү шил банка сугуп алган эмтир.

— Бис сеге келдис. Эндрей, је бисле кожо кызылгаттап барарың ба? Чын ла, кожо барактар — деп, Бичикейдин желези Јүстүк айтты.

— Чын ла, јангыс катап кожо барып келектер — деп, Бичикей унчукты.

— Барбай а! — деп сүүндим.

— Менин ооруум түней ле јазылар. Түней ле үренип аларым, көрөрөөр дө! — деп, јиилектейле јанып келеделе, олорго айттым.

Күн кырга чөгөдөй берген тужы болгон. Бачым базытту јанып отурдыс.

— Озо ло баштап эмденип алар керек. Су-кадык болзо, үредү, иш, јүрүм оноң до болбой — деп, Бичикей куучындап клеетти.

Менин су-кадыгым билер-билдирбезинен ондолып турды. Је андый да болзо, бригадага барып, улуска өлөң јуужып, бугул салып турдым.

— Сен айылда ла отур — деп, энем канча кире айтпады эмеш. Мен энемниң айтканына күлүмзиренип ийетем, ол көп сөс айтпайтан.

Оору јазылып јат деп каран сүүнгеним калас артты. Уч күн тың оорыдым. Оору эмеш селт эдип јазыла берерде, энем јастыгымнын алдынан письмо алып берди. Письмоны ол тарыйын ачпай, кайдан келгенин билип аларга адресин көрзөм, онызы јок эмтир. Је письмодо тургузылган печатыты көрзөм, бистин јердин почтозынын печады эмтир.

«Эндрей! — деп, письмо башталыптыр.—Сен меге ачынба. Узак өйдиг туркунына мен сеге бир кереес сөзимди айдарга санаңгам, је оны айдарынан јалтангам, эл кереес сөсти учында сеге айдарга өй јетти. Эндрей, сен үч јыл институтта үренип турарыңда меге улай ла открыткалар салып, письмолор ийетен. Мен олорго каруу бербейтем. Сен јаманымды ташта. Јастыралар кемде болбос, ончо улуста болуп јат. Эндрей, каруу Эндрей, мен бу письмоны сеге тегиндү бичип јаткан эмезим. Чын, төгүн эмес. Мен базып јүргемде, отургамда, сенин чап-

кан малтанның, жаныскан тарткан киреенниң табыжы угулат. Кычырып отурган кннганнын листтерин ачып ийгенде, онын шылыраган табыжы угулат, көксинге де кычырганга, үнин меге тың угулып тургандый. Же, Эндрей, база нени бичиирин чек билбей турум. Нени де база айдарга санангам, же сөстөр- рим табылбай калат. Эндрей, сен каруун бер. Эзенимле Бичикей».

Письмоны кычырала, оны жастыктын алдына салала, узак сананып жаттым. Саң башка неме, мениң көзиме айылдын жанында эмеш коркок жажыл терек, бирде ап-апагаш чечектү жодро, жүзүн-жүүр чечектерлү жалаңдар, бирде коп-коо сынду, жоон кејегелү кыс көрүнип келет. Кезикте Бичикейдин бозулары, күнүн сайын уйларын айдап турган эмегендер, кезикте Бичикей ле энем жаңыс айылда иштенгилеп жатканы көрүнөт. Мындый саң башка неме санаада сүрекей түрген боло берер! Же жүрүмде андый ла түрген неме болбой жат.

Бичикейге письмо бичибедим. Онын бойыла жолугып куучындашса, ол торт.

Туштажу база ла кинонын кийининде болды. Ол күн таң кажайганча тышкары жүрдис. Мен эмештен оорып та турганымды чек ундып салтырым.

— Жазылзан, база ла үренип барарың ба?

— Эйе... А не болды?

— Жок, тегин сурап турбай. А үредүни божотсонг, кайдаар иштеп барарың?

— Ойго јериме келип иштеерим.

— Ийбезе?

— Не ийбейтен? Мени колхоз ийген ине.

— Сениң санаангла неме болбос болбой...

-- Бистинг күүнибисле ончо неме болор.

— Же, Эндрей, ончо уулдар андый, тен тыгзынгылап турар, ошон көрзөн...

— Кижининг сөзине сениң бүдер күүниг жок эмтир.

— Жок, жок, Эндрей, мен сеге бүдүп жадым. Бүдүп жадым -- деп, Бичикей айдала, мениң колдорымнанг ала койды.

Жаңырып келеткен жарым ай бийик кырлардын арбг жанына сериптелип ажа берди. Таңнын кандый да серүүн эзини бистинг кажыбысты ла үйге үйдежип салган.

Анайып бис улай ла жолугар боло бердис. Керек дезе түште де кожо жүрерин кемненг де жажырбай турдыс.

Јердинг ажы быжып, август айдын экинчи жарымы өдүп

јатты. Удабас мениң институтка атанар ойим једип келер. Бачымдаза, эмди де јуре бербей, је той...

Энем эртен-эбир айылдар сайын керий-керий басып, аракы темдеп, эдип салган јарма-кочони алып, калганчы ойдо сыр југурукте јурди.

Тойым болор кун бригаданын улузы олон ижинен эрте јангандар. Улус таң атканча ойногондор. Јурт тудуп баштаган бис те кос јумбадыс.

Бу той јурумде качан да ундылбас. Тойдын бастыра јанын јандап, оны откургени, окко до улуска јилбулу, солун болгоны јарт. Је Бичикейдин аказынын айылына айылдап келеристе, ол озогы јанды јандап, јаан шајын аякка ус уруп, меге туттурды. Баш болзын, мынча кире сарјуны качан да ичпеген эдим. Ичпеске болбос.

— О-оо, молоде-ец! Эмди аягың койыныга сугуп ал — дешти. Шајын аякты пиджактын карманына сугуп алдым.

Бичикейдин јуук торондорине айылдап јурдис. Олордын кезиги биске кураан эмезе кой, бозу, керек дезе торбок то айдып берип тургандары бар. Койдын белкенчектерин јуктенгенче айылыска коп катап јанганыс. Мынайып айылдап турганчас, август ай божой берди.

Мен бир кун сары тагла туруп, кече эбирде белетеп салган чемоданымды алып, трактка машина тозуп чыктым. Мени уйдежерге энем ле Бичикей келдилер. Удабады, прицепту машина келерде, олор экуле эзендејип, институтка атанып ийдим. Оору чек јазылып калган. Энем ле Бичикей кожо јаткылаган. Бичикейди энем «балам» деп айдатан.

Јаңы јыл катап ла јууктап клееткен. Бистин айылду-јурту болгоныстан бери јылдаң ажа берген. Јердин усти ап-апагаш. Кей чап-чанкыр. Кочкор айдын соогы, кижинин колдо-рынан болгой, сырт-јардын да тогурып турат.

Экзамендерди табыштырып турар ойдо су-кадыгым ойто ло уйдај берген: бажым айланар, козим јыкпыгынан уштыла бергедий сыстажып туру. Бу ойдо меге Бичикейден кыска письмо келген. «Бис уулду ба, кысту ба болорыс» — деп, письмоын божоткон эмир.

Бир кун институтын общежитиезине јанып келеримде, уулар меге телеграмма берди. Ача тартып кычырдым. «Турген кел, Бичикей оору, больницада» — деп, энем бичиген эмир. Нени эдер, ректорго келип, телеграмманы коргузип, кышкы соокко тоно-тоно јериме једип келдим.

Айылымда көп улус жуулып калтыр. Энем эпши жанында ыйлап отуры. Мени көргөн бойынча, оныла не боло бергенин сөслө айдып болбозым. Жарыктаң айылга кирип келген кижинин көзине озо баштап не көрүнөр, не көрүнбес. Энем там-тамыгыда ыйлап: «Бичикей, кайран балам, кайран балам. Бичикей, Бичикей» — деп кыйгырып турды.

Төрдин бажында межик. Онын үстин ак бөслө жааи салтыр. Кирип келеле, жүүлип калгам ба, алаатып калгам ба, көзиме туман тура бергендий, нени де көрбөй турганымнан ба, бир канча ой өткөн соңында, жаңы ла билинип, төрдин бажына жууктай басып, ак бөсти араай ачтым... «О кудаы дезен база... Бичикей... Бичикей... Бичикей» — деп айдала, көстин жаын тудуп болбой, ычкынып ийдим...

Энемнин орынынын үстүндө јаш бала јатты. Ол ыйлабайт. Айылдын ичинде бир кезек үй улус мыжылдап, база ыйлажат. Улус энемди токтодып: «Је токтозогор, былар, эм канайып ийер оны, ойто бурылып келер эмес ол» — деп токунадып турдылар.

Бичикейдин сөөгин мен городтоң ло келер күн талтүштин кийининде јууп салгандар. Сөөкти орого салардан озо, улус ороны карагылап, анда түзеде јалмап салган јерде кижинин ле койдын изи бар дежип айдыжып турды. Ол истерди көрөргө мен база кичеендим, је көзиме не де көрүнбеген.

Бичикейдин јетинчи ле төртөнинчи күнин энемле кожо өткүрерге келишкен. Эмди энези јок баланы канайып азыраар? Оны јаш балдардын туразына табыштырар деп, көп улус биске јөп берип тургандар. Бис те анайда сананып турганыс.

— Јок, баламнын балазын кемге де бербезим — деп, энем бир күн кенерте айтты. — Бойым азырап аларым.

Кызыкакты бис Чечеш деп ададыс. Ол энезине тунсей: кебери ак, көстөри јаан ла кара, чачы күргүл-сары, эди-каны толлу. Анайда, кийис чөйилер, кижии өзөр дегенинин бирүзи, Чечеш өрө өзүп, чыдай берди. Оны басып жүрерге јетире азыраарга күч болгон. Энемнин колдорынын эркези, јакшынак кылык-јаңы Чечешке база јакшы салтарын јетирген. Энезинен өскүс арткан Чечеш энемди «энем» деп адаар болды.

Эмди Чечеш балам јети јашту. Ол сыраңай ла энези ошкош. Баламды көрүп ле ийзем, Бичикейдин кебери ойто ло алдыма тура түжет...

УУЛЧАКТЫҢ ЫРЫЗЫ

Аргымаков Амыр балдардын туразына ыраак-ыраак
өзөктөн келген. Бери канайда једип келгенин ол бойы
кийининде кайкап јүретен. Мен Амырды јакшы билетем —
јангыс јерде кожо өскөнис.

Алтайдын ару тыныжы, күски сары јуурканы Амырдын
санаазынан чыкпас. Алтайда күс сүрекеј јараш. Қыру тын
түжер өйдө, куран айда, Амыр јаан агаш чемоданын јүктенип
алып, чадыр айылынаг чыгып, Кош-Арка деп тууның јаан
боочызын ажып, районның школына бежинчи класска үренер-
ге баштап ла барган эди.

Ол Кош-Арканың боочызына чыгала, уур јүктенчигин јер-
ге түжүрбей, јүзүн-јүүр бөстин тилимин ле аттын да кылын
буулап туратан четтин будагына чечектер илип койды. Амыр
кыйра буулап салар эди, је канайдар — јоктон јаан неме бар
эмес. Эскирип, кирленип калган чамчаның кандый бир јамачы-
зын сөгө тартарга сананган. Школго јыртык чамчалу ка-
найып баратан? Јок, чечек салза, ол јамачыдаг канайтса да
артык болгодый...

Амыр суузап ла аштај бергенин билип, төмөн өзөктө суу-
ның шуулап турганын угала, ого түрген једерге базыдын түр-
гендетти. Кайа көрди. Қырдын серүүн эзинине четтер араайы-
нан јайканып турды. Олордын бүрлери саргарып калган.
Тын эзин келгенде, эрте саргарган бүрлер эмештен түжүп
турат. Је Амырдын чечегиң чет эмдигенче түжүрбей, үйдежиң
тургандый, јайканып ла турды.

Сууга једерге узак ла болды. Амыр јаан кара сомокты
ачып, чемодандагы книгаларының ортозынан ышту курудын

таап, сындырып, сууга кожуп жиди. Курутты көп жибес. Өскө курсак бар эмес. Чеберлеер керек. Амыр аралдан жenes жууп алала, чемоданның буузы кеспезин деп, ийиндерине салып, сууның чакпынына курлаазына жетире соктырып, оны кечип чыкты. Ол нениң де учун «алкыш болзын, агын суу» деп айдарга сананала, же сууның бу жарадынан көнкөрө жадып, база суу ичип алды. Эмди чемодан чек жеп-женил немедий. Же Амыр жүктенчиктинг кажы киреде уурлай беретенин билип, базыдың район жаар түргендедип ийди.

Уулчак районго једип келди. Өдүк јок буттарының таманы изип турды. Штанының сыранчыктарын тизелерине жетире түрүп алган эски алтай бөрүктү уулчакты интернаттын јанында балдар кайкап көргилейт. Чемоданы не аайлу јаан, сомогы не дейзин. Оның ичинде не бар не? Бу уур чемоданның ичинде Амырдың кннгалары, јемдиктей јиген курут. Јайгыда өлтүрген өркөлөрдиг акказы көп немеге јеткен. Улус ажыра бежинчи класска керектү бичиктер алдыртып алган; кезигин балдардан јенил баала садып алган. А бу чемоданды дезе ыйлап-јайнап жадып, ус нөкөрине эттирип алган. Оны мөштөн дө эткен болзо, же јенил эмес.

Амырдың кийимин кийим деер бе? Же јокто, јокто — оны кайдаң алар?

— Јамачылу да болзо, кызыл этти бөктөп јат — деп, беш балалу Уйалга деп эјези айдатан.

Уйалга Амырдың јуук эјези эмес. Амырдың адазын 1938 јылда түрмеге апаргалы эмдигенче сурузы јок. Адазы та кандый кижн, Амыр оны кайдаң билзин. Ол энезин де билбес. Энези база божоп калган. Уч јашту уулчакты кайдаар эдетен? Кожо чыккан карындаш-сыйыны да јок.

— Јаш балада буру бар эмес, Амырды азырап алак — деп, ол тушта Уйалга өбөгөнине айткан. Өбөгөни Содон айткан:

— Канайдар база, кижинин балазы кижн болор, малдың балазы мал болуп чыдаар. Азырап көрөли.

Оноң до бери Амыр олордо өзүп, школго үренип, эмди районго једип келгени бу. Эмди ол интернаттын јанында. Эбире балдар, јаан да улус. Олор ончозы солун уулчакты ајыктагылайт. Семтер кара чачы оның сүр-кеберин базып тургандый.

— Сен кажы јерден? — деп, балдар ујуктаар алдында оноң бир орус үй кижн сурады. — Амыр орус тилди коомой до билип турза, же ол үй кижн нени сураганын ондоп, јүк ле јерин адап берди.

— Канча класста үренерин?

— Беш — деп, Амыр орустап айдарда, эбиреде балдар каткырыжа берди, — байла, сөсти жастыра айткан болор.

Кезик балдар төжөк-жастык алган ошкош. Темир орында-рында матрастарлу эмтир. Кезиктери албаган. Олор, Амыр чылап, орой келгилеген болор. Эмезе олорды интернатка чек албаган?

Түн. Амыр ажанбаган да. Уйкузы келет. Анайып ол таңды жүк арайдан адырган. Чемоданын ачып, курудынаң жипрге санайла, эбиреде көрзө, балдар ончозы уйкуда болды. «Кодоро-ло јизе, кижини уурданып турган деер болор» — деп, уулчак ичинде сананала, сооксынып, ойто ло толукка јөлөй отурып, көстөрин јумуп алды.

Бир ле көрзө, күн өксөп, интернаттын ичинде чалып турды. Анчадала јылу конгон балдар јуурканын аңтара тебеле, керилгилеп, аңданып јаткылайт. Олорго кандый јакшы!

Алтай бөрүгин бажына кептей кийеле, толукта кыймыгы јок јаткан ол бир уулчак саң башка. Онын буттары кезилип калган, штаны тизезинде, кем ле јок чамчачаң уйуктап јат. Күн дезе там ла өксөйт. Интернаттын ичи јылыйт, балдар төжөктөринен чур-чуманак тургулап, кийингилейт.

Бу өйдө Амыр күннин чогына мелиреп, кыйынынаң уйуктап ла јатты. Ол тўженип јаткан. Тўш јеринде јаланда јүрген эмтир. Ол јап-јаңы книгаларлу, ап-апагаш чамчалу, кара штанду ла сопокту болтыр. Эбиреде јүзүн-јүүр чечектер. Ого јиилектердин јараш јыды јытанат. Бир көрзө, Уйалга эјези ле Содон јестези Амырды адылып турат. «Бала албай ойноп туру, сөс укпай јат» — деп, эјези Содонго коптонот. Содон аттын камчызын алып, Амырдын учазын јызырада сабайт. Ойнобогон до болзо, «Јок, эмди ойноп барбазым» — деп, Амыр јестезине јалынып, ыйлап, онын колынаң уштылып болбойт. Кайыш камчы онын сыртына, учазына, кабыргазына изин артырып, катап-катап кейге көдүрилет. База бир көрзө, Содон Амырдын јүзине отту турунды экелип, кезедет: «Сен не коомой иштенип јадын? Айт! Айт! — Оноң отту турунды онын јүзине түртет. Амыр «Анайтпазым!» — деп кыйгырала, ойгонып келеле, тура јүгүрди. Балдар ончозы оны кайкап көрди. Је балдарды көргөн Амырдын санаазы јарый берди. Мында Содон до, Уйалга да, Амырга амыр бербейтен олордын балдары да, бозу-уйлары да, койлоры да јок. Картошколу огороды да јок. Мында өскө јер. Өскө балдар.

— Сен не кыйгырып турун? — деп, жаңы ла кирип келген кечеге үй кижиге орустап сурады. Амыр ого каруу берип болбой, ийнин кызынды. Не де болбогонуң мынаң билерге иле.

— Сен не кыйгырып жадын? Бисте баштак балдар жок — деп, үй кижиге айдала, кезик балдардын адын адап, оларды мактап турат. Олордын кезиги мында былтыр, башкылы онын да алдында жагкылаган эмтир. Үй кижинин айтканыла болзо, ол балдар ончозы жакшы. Сүрекей жакшы.

— Ол «анайтпазым» деп кыйгырган — деп, балдардын бирүзи үй кижиге айтты.

Амыр кече энгирде ол не үй кижиге болгонуң бир уулдан уккан эди. Воспитатель дешкен. Ады-жолу кем болгонуң ол сурабаган.

Воспитатель үй кижиге Амырга нени де айтпай, чаазынынаң балдардын ады-жолун кычырып, «Сени интернатка алган, сени алган...» деп айдып турды. Учү жаар Амырдын да өбөкөзи кычырылды. Амыр, өскө балдар чылап, «Жа» деген. Воспитатель ого ло база бир уулчакка «Слерди албаган—деп айткан. — Балдар интернатка толгон. Жер жок. Слер интернатту өскө школго барыгар. — Мынаң бирме беш километр жерде андый школ бар. Оноор машиналар жүрүп жат.»

Амырла кожо база үч уул чемодандарын тудунганча машиналар жүрүжип турган жолдын белтирине келгиледи. Олордын жолу жаңыс болгон. Амырда акча жок. Ол уулчактарда бар. Олор Амырдын жаткан жеринен эки катап ыраак жерден машинала келген. Амыр десе одус үч километр жерди жойу өткөн. «Машиналу не барар бого, жойу да жүре бербей. Алдында кижиге оноң до көп жерди жойу баскан жок по — деп, Амырдын эжеси ле жестези айдышкан. — Акча жок...»

Келген ле шоферлордон уулчактар «Бисти апарзагар» деп, сурангылап турды. Шоферлордын кезиги унчугушпайтан. Кезиги сурайтан:

— Акча бар ба? Эмезе жымыртка?.. Же не бар?

Уулчактар «бар» ла дежетен. Жаңыс Амыр ол сости айтпайт. Же түней ле ол бир машинадан база бир машинага уулдарла кожо суранып жүгүрөт.

— Слер меге бир бирме акча берзегер. Мен слерге курут берейин — деп, нөкөрлөрүн жакшы билип алган соңында Амыр айтты.

— Менде ас — деп, бирүзи айтты.

— Курутты акчага канайып толойтан? Бисте куруттан бол-

гой, кадыкту сарју, калаш та бар... Курутты бойың жи — деп, олордыг экинчизи айтты.

— А сениг эне-адаг кандый керик улус, акча бербес? — деп, баштапкы уул сурады. Амыр, эне-адам жок, акча да жок деп айдардыг ордына: «Олордо акча жок.. Берген акчазын тўжўрип салгам» — деди.

— Тўжўрген жеригнег барып таал—деп, ўчинчи уулчак чала ачынып, Амырды бажынаг ала будына, будынаг ала бажына чыгара базынчыкту кўрди. Оныг кўрўжин Амыр олдоп, оног ары эрмектенбеди. Уулчактар куучындажып турганча, жаан кошту бир машина келди. Шоферло кожо эки кижиге отурган. Уулчактар суранарда, «Отурыгар» — деп айткан. Бийик машинаныг ўстўне балдар чўрче ле чыгып алдылар. Барар жерин айдып бергендер.

Амыр мындыг бийик жерге отурала, «Тўо лў Чычкан» деп чўрчўкти эске алынды. Уулчактар жолой куучындашпадылар. «Шофер мени Содон жестемнег артык токтоктоор болбой» — деп, Амыр жолой сананып браатты.

Једер жерге једип клеедерде, ол уулчактардыг бирўзи чемоданын ачып, Амырга ўч жымыртка берип, айтты:

— Је, сен бу кайнаткан жымырткаларды шоферго бер.

Амыр сўўнгенине тўрген барып јаткан машинаныг ўстўнег арай ла калыбады ошкош. Качан токтой тўжерде, ончозынаг озо Амыр тўшти. Ол озо баштап бийиктег агаш чемоданын јер јаар чачып ийди. Јерге тыг тўшкен чемоданыныг тўби кодорылып, книгалары ла јетире јибеген куруды туш башка чачыла берди. Капшай тўшкенин ол бойы да јеспей калды.

— Меер — деп, шоферго штаныныг карманынаг жымырткаларды кодорды. Је он јанында карманда эки болчок жымыртканыг бирўзи чўрче оодыла бертир. Амыр эки бўдўн жымыртка берип, айтты:

— Ол ло.

— Ол ло бо?! — деп, шофер сурады.

Магзаарган Амыр штаныныг онг карманын чыгара тартып, шоферго кўргўсти. Оныг карманынаг оодылган жымыртканыг сарызы ла кабыгы тўгўлди. Жымырткаларды јетире кайнатпаган ошкош.

— Болгой ло — деп, шофер унчукты.

— Эй, уул, чемодандарды — деп, байагы машинаныг ўстўндеги уулчактар кыйгырышты. Амыр олордыг уур чемодан-

дарын алып, јерге тургузып турды. Олор үчүлези шоферго акча төлөдилер. Балдардын акказын алган шофер машиназын күүледип, ары болуп јүре берди.

Уулчактар Амырга каткырышты.

— Сен тен коркушту уул туруң не. Көк јарамас! — деп, олордын бирүзи эки мыкынын тайанып, јаагы бултайып айтты. Онын чачы атырайып калган. Суудан келген эзин ончолорынын чачын семтейте согуп турды — машинадан түжерде, олор бөрүктерин суурып алгандар. Амыр бу өйдө чемоданын түбин ташла такылдада кадап алала, кннгаларын јууп, ого эптеп салды.

— Је, уул, сен јаны јерге келзен, база уурданарын ба? — деп, чала батпак сынду уул сурады.

— Мен качан да, бир де катап уурданбагам — деп, артык сөс айдарынан Амыр јалтанып, күүн-күч јок унчукты.

— Айса, байа эртен тура воспитатель сени уурчы деп балдарга не айткан? Сен уйуктап јадала, «анайтпазым» деп кыйгырган. Бурулу кижн уйку аразында анайда үнденип јат — деп, байа Амырды базынып турган уул айтты. — Ух, бистин ле немелеристи уурдаар болзон, өлтүрнп саларыс.

— Түш јеримде мени адам соккон — деп, Амыр үнденди.

— А не керек сени соккон? Улустын незин-незин јаба тудуп ийген болорын? — деп, ол ло уул, байагызына көрө, үнин тамла бийиктедип сурады.

Батпак сындузы Амырдын јанына базып келеле, онын бөрүгин ушта тартала, мандайына тыгыда чертип айтты:

— Уурданарга јарабас. — Онон ол Амырдын бөрүгин трэкт јаар мергедеп ийди.

Јолго келип түшкөн бөрүктин јеринен тозын буркурап калды. Та не де Амырдын көксине бадышпай, эмди-эмди ле буза тееп чыккадый. Онын учун Амыр бойын бек тудунып, үн јоктонг барып, бөрүгин алала, кийип алды.

— Је болор, уулдар! Бу не? Беришпегер. Бистий ле уул туру не ол. Тийбегер. Ажанып алактар, айса, азырабас. Энгирге јетире эм де узак — деп, Амырга јымырткалар берген уул айтты.

Уулчактар чемодандарын ачкылап, курсактарын јигилей берди. Олордо курут, шилде сарју, талкан бар эмтир. Амыр курсак јибеди. Ичи кылырап турды. Куруды бар да болзо, јибеди — интернатка албаза, куру јүретен бе? Јок, курут јүрзин...

— Сенде курсак јок по?.. — деп, јымыртка берген уул Амырға баштанып, јобош сурады. — Ме...

Амыр уулчактын берген сарјулу калажын чебер алып, араайын унчукты:

— Кичинек курут бар...

Ол «јок» деп айдарга сананган, је анайда айдала, оноң омордын көзинче ол курутты канайып јийтен. Бар неме бар ла болзын, јок неме јок ло болзын. Оноң төртү ээчижип алып, школдын јанында турган интернатка келдилер.

Балдар интернатка база ла толуп калтыр. Мыпдагы интернат райондогыдый ла интернат эмтир. Амырла кожо келген уулчактардын таныштары мында көп эмтир. Олор таныштарыла биригип, билинбес јүрдилер. Кожо келген Амырла чек куучындашкылабайт. Ол керегинде ундыгылап салган.

Ўренерге эки ле күн артты. Амыр эмдигенче төжөк-јастык албаган.

— Интернатка сени алар — деп кече бир эр кичи айткан. — Мен бежинчи «А» класстың класный руководители болорым.

Амыр мында бир таныш уулга јолукты.

— Быдыш, сен база мында ўренеринг бе? — деп, Амыр байа оноң сураарда, онызы: «Эйе, кожо ўренерис» — деген.

Быдыш ла Амыр коштой јаткан јурттардан. Олор экү Амырдын јеринде той тужунда јолуккан. Јаан улус тойго барарда, Амыр бозу-торбоктор кичееп, айыл ээлеп артып калган. Уйларды эмистирип салза, эјези ле јестези база ла арбаар, база ла согор. Онын учун Амыр ол күн бозуларды тың кичееген. Је бу Быдыш эмес болзо, Амыр бойынын керегин јакшы бүдүрер эди.

Амыр чегеннин көөрчөгиненг тойо јийле, бозу көрөргө арал јаар баскан. Кечүге јууктап келерде, ого удур кичинек уул келетти. Экү јолугып, бир эмеш куучындашкан сонгында, Амыр айтты:

— Бу бозуларды аралдын јаказына чыгара айдап салайын. Сен мында тур.

— Јок, мен кожо барайын — деп, ол уулчак айткан.

— Уулчактар беш бозуны аралдан чыгара айдап салдылар. Бозулардын үчүзи эјезининг, экүзи дезе айылдаш јаткан улустың. Ол тушта улустың уйларын кем де кабырбайтан. Јуунда айдап ла салза, олор анда отоп јүретен.

— Сен не тойлоп барбаган? — деп, уулчак сураган.

— Бозулар эмип салбазын деп, оларды каруулдап арткам. Тойго энгирде, иш божозо, барарым. А сен не барбаган?

— Мен боочыны жапгы ажып келгем. Таайларым айылда жок эмтир... Слерде чеген бар ба?

— Бар.

— Суузап жадым.

— Же барак. Мен бойым да суузап жадым.

— Эненг ле аданг айылда жок по?

— Менде эне-ада жок. Эжем ле жестем бар. Олор тойго баргандар.

— Сени согот по?

— Эмештенг ле...

Анайда куучындашканча, экилези айылга једип келдилер. Амыр јаны најызына јаан агаш кара аякка толтыра чеген койдып берди. Бойы кўптег сузуп ичти. Солун јердингу уулы чегенди кактай ичеле, агаш аяктынгу ичин ару этире јалтырада јалап ијеле, јууп салды.

— Аракыны кече аскан болбайсын — деп, иргеде баспак-ла базырып салган аарчыны кўрўп, уулчак сурады.

— Башкўн аскан. Аракызы эки четверть кире бар — деп, Амыр айдала, иргеде турган јаан кўренг мисканы ачып, кўргўсти. Аракы мисканынгу кырыла тең болгон. Онынгу учун какпакты ачарла, аракы мисканынгу кырынан ажып, чайпалын тўгўлген.

— Бир кичинектег ичип ијек — деп, уулчак айтты.

— Же — деп, Амыр јўпсинди. — Јыракыда база аракы бар. Ончозын тойго белетеген ошкош.

Солун јердингу уулы соок аракыны мисканынгу кырынангу ууртап ичпей, алдындагы ла ўстўги эриндерин содойто чўйип, кўнкўрў јадала, тынып-тынып иче берген. Оны ээчий Амыр ичкен. Амыр коркып турганынан ба айса тонг ўткўре бачымдаганынан ба, аракыга чачамтыкты.

— Аракы кў-ўп — деп, солун јердингу уулы айтты.

— Эмди канайдатан? Миска чек толбозоп калган — деп, Амыр сурады.

— Суу ла аракы тўнгей ўндў. Суудангу уруп сал. Ол ло божогон.

Амыр мискага суудангу уруп салды. Ононгу экў айылдангы чыгып, бозулар кўргўн. Бозулар дезе отогылап ла јўрген. Уулчактар сыр јўгўрўкте јўргўлеген.

— Сенингу адынгу кем? — деп, Амыр ол уулдангу сураган.

— Адым Быдыш, сөөгим майман, адам Бакрас.

— Сениң адын кем?

— Амыр.

— Оңор ат бар ба? Удабас мен оңор атту болорым... Сен бијелеп билеринг бе?

— Јок — деп, билер де болзо, Амыр айтты.

— Көр... Быдыш ат буулайтан чакыны айландыра бијезин салды. Анайып тура Амыр кожулды. Эт-кан изий берген. Тер магдайларынан агып тура берди. Тобрак буркурап ла турды. Қанча кире ой өткөнин уулчактар чек билгилебей калган.

— Ой уул, бозуларын копшоп салтыр — деп, бијезин токтодып ийген Быдыш кыйгырды. Амыр кенете тура тўшкенинег бе айса өткүре айланып бијелегенинег бе, бажы айланып турды. Чын да, эки бозуныг оосторы ак көбүктү турды. Учинчи бозу куйругын чычагдадып, копшоп ло турды. Амырга олор санг башка көрүнди.

— Қанказы эмип туру — деп, амыр нөкөринег сурады.

— Учинчизи тойуп бараткан ошкош — деп, Быдыш унчукты.

Амыр эмип јаткан бозуны барып тутпай, тойо эмип алган бозуларды чеден јаар айдады. Олор тыг мойношподылар. Је үчинчи бозу тыг мойношты. Онын оозы јангы-јангы ла көбүктелип келтир.

— Эм не болор? — деп, бозуларды үзе кийдирген кийининде, Амыр Быдыштан сурады.

— Не болорын билбезим. Адылгай база. Је мен тойго барадым — деп нөкөри айдала, сала берди. Амыр јангысқан артып, озолодо көзининг јаштары мелтирел турды. «Јаан улус келгенче Быдыш кожо болгон болзо, јестем мени тыг ла анайып сокпос эди. Айса болзо, эжиктен чыгара теппес эмезе аттыг камчызыла тыг сокпос» — деп, кийининде Амыр сананып јүретен. Јыра тартырган кулак ойто јазылып калган. Је јүректе кандый да сыстар артып калган. Эмди Амыр јуртынан ырап барган. Районнын интернадына албаган. Оног ары јирме беш километр ыраган. Онын санаазына санаа кожулган. Је санг башка санаалар оны каранга коркыдып турды: «База ла албаза, ойто јерине келер. Айылда иштеер ле иштеер».

Амыр анайып сананып отурганча, эгир кире берген. Байа тойо ажанып алган. Уулчактар кийимдерин суургылап, уйуктагылап баштадылар. Уйуктаардан озо јүзүн-јүүр куучындар куучындажат. Матразы јок оорыннын үстүнде отурган Амыр

балдардын куучындарын угуп, эместен карамтыгып, ойто ойгонып, атпагдап, кезикте чочып та отурды.

Кенетийин интернаттын эжиги «калырт» этти. Эки-үч уул кирди. Амырдын уйкузы серибеди. Олордын бирүзи базып келеле, Амырдын бажына јудруктап ийди. Соккон јер болчойо берди. Уйуктап јаткан балдар кайдаг көрзин.

— Бу менин орыным. Сен не мында содойып отурын? — деп, сары чачту, ак чырайлу, уул оозынан чилекейи чачылып, кизиреди. Ол Амырды база соккодый күүндү болды. Амыр отурган јеринен турала, толук јаар барып, анда отурып алды.

Туранын ичи карануй. Балдар уйуктап јаттылар. Амыр недег де улам ойгоно чарчап келди, онын буттары кемнинг де койынында эптир. Уйуктап јаткан уул Амырдын кезилип калган эки будын койынына сугуп алтыр. Чыгара тартар керек, божотпой, бек кучактанып алган. Јылу. «Не болзо, ол болзын» — дейле, Амыр уйуктай берди.

Таг адарда ончолоры бир өйдө турды. Эртен тура ажанып алган сонгында, балдар мылчага суу тажыгылап, јунунгылап, оног төжөк-јастык алгылаган. Амыр бойынын орынын Быдыштын орынынын јанына тургускан. Бежинчи класстын балдарын бир аай јатыргыскандар...

Сентябрь айдын экинчи јарымы болгон. Интернатта јүрүм табышту ла јилбүлү өдүп турган. Амыр көп балдардын ортозында сүүнчилү јүрди. Быдыш Амырла көп куучындашпайтан, је андый да болзо сурап туратан:

— Сени эјен ле јестен согуп ла турат па?

— Бир эместен — деп, Амыр карууна айдатан.

Бир күн классный руководитель уроктордын кийининде сураган:

— Је, балдар, слерден эне-адазы јок балдар бар ба? Адазы јок, јангыс энелү де болзо, эмезе јангыс адалу да болзо, кем јок. Бис балдардын туразына өскүс балдар ийерге турус.

Эне-адазы јок өскүстерге коштой, јангыс ла энелү эмезе јангыс ла адалу балдар јети-сегиске чыга берди. Уредүчи олорды аңылу чаазынга бичип турды. Амыр эне-ада јок деп айдарга јүреги барынбаста, айдынбады. Эртезинде уроктон озо үредүчи кирип келерде, Быдыш айтты:

— Аргымаков Амырда эне-ада јок. Мен оны јакшы билерим. Эјези ле јестезинде јадып јат.

— Чын ба, Амыр? — деп, классный руководитель сурады. Амыр јангыс ла бажын кекиген. Је ол кенете неге де бойы-

нан бойы коркыган. Уйалга камчыны өрө көдүрүп, Амырга мынайда айдып туратаны санаазына кирди:

— Сен мени «эне» де, Содонды «ада» де. Билдинг бе?

— Билдим — деп, Амыр айдатан. Онон бери көп өй өткөн. Көп суу аккан. Кезедү сөстөрдү Амыр эмдиге ундыбаган. Же «энем» ле «адам» деп экүни чек адабайтан. «Энем», «адам» деп сөстөрдү ундып салатан.

Амырдын эјези ле јестези оны балдардын туразына апарар дежетен, је апарып та тургандары јок болгон. «Сен балдардын туразына барарың ба, Амыр?» — Анайда јестези сурап, кичинек уулчакты канча кире ијендирген. Эмди јестези ле эјези эмес, өскө улус сурап јат. Классный руководительдин айтканыла болзо, өскүс балдарды бу ла күндерде апарар.

... Чаңкыр трактла машиналар ээчий-деечий чубажып, ары-бери өдүжип јатты. Олордын кезиги Монголдон түк тартып, темир јолду городтор јаар ууланат. Андый кош тарткан машиналардын бирүзинде алты бала город јаар балдардын туразына баргылан јатты. Олор кош јапкан брезенттин алдында кыйын-дейин јаттылар. Тынарга кей једишпей турган немедий болды. Балдарды апарып јаткан үй кижии машинанын кабиназында. Ол үредүчи. Баја балдарды коштын үстине отургузып, брезентле јаап турар тушта, шофёр айткан:

— Слер, балдар, өрө турбагар. Анчадала јаан јурттарга једип клеетсе, ончогор бир де кыймыктанбай јадыгар. Онон башка милиция көрзө, слерге коомой болор.

Керек андый ла болгон. Тынарга кей једишпей турарда, Амыр кожо брааткан нөкөрлөрине айтты:

— Мынайып шыралаганча, брезентти тумчуктын үйдине ле өйлөп тишле кичинектен не үйтеп албас.

Коштой јаткан балдар чалкойто андангылап, кажызы ла брезентти тиштериле кыркый берди. Кемде-кемде бычак бар болзо... Тиш брезентке јүк ле арайдан чыдажып јат. Эмди балдар ару кейле тынат. Арый бергенде, чалкойто јадын, ойтс көңкөрө јаткылап, амырап алгылайт.

Балдар там ла там айылы-јуртынан, төрөл јеринен ырап баргылап јатты. Олор ончозы бир районнын башка-башка јурттарынаг. Мынайып олор машинала качан да ыраак јорукка атанбагандар. Керек десе бир кезиги машинага да отурбаган. Олордын аштап турганы не аайлу. Эртен турадаг энирге јетире курсак јигилебеген. Шофёр ло балдарды апарып јаткан кижии јолой кандый да столовыйдаг ажангылап

алган. Бу օйдө балдар кыймыгы жок жаткылаган. Нени-нени алала, балдарды жолдо азыраза кайдар! Жок, сагыштарына киргилебеген. Баш болзын! Кандый ла улус бар эмей.

Байла, күн ашкан ошкош. Не десе, тегери кара-көк немедий билдирет. Кичинек, тынарга белетеген журтыктан не көрүнзин. Тышкары да барар күндери келзе, эбире туйук. Машина түрген браатты, байла, городко жууктап клееткен болор.

Машина тиркиреп, тура түшти. Ол байа жакшы түс жолдонг оиг жаны жаар бурыганын балдар жакшы сезип жаткандар. Кошты бектеп буулаган армакчыларды чечип, шофёр балдарды машинадан түжүрди. Кабинада отурган үй кижии кактанып, балдарга жууктай базып желеле, айтты:

— Мында сакуыгар. Мен эмди ле ойто келерим.

Ол карануйга жакшы көрүнбей, сомы ла карарып, онон жоғолып, өткүүлди ачып, жаан, эки этаж таш тура жаар кире берди. Тураныг каа-жаа көзнөктөриненг электрический от күйгени көрүнөт. Балдарга жаан-жаан туралардын ла агаштардын сомы көрүнөт. Каа-жаа күйген оттордын ла тегеридеги чокум мызылдашкан жылдыстардын жаркынына кандый да суу жалтырап, агып жагы.

Суузап, эриндери кургап калган балдар ол суу жаар бардылар. Бастыразы көнкөрө жадып, соок сууны тынып-тынып ичкилеп алды. Керек десе ончолоры тойо бергендий болдылар.

— Же, балдар, жакшы болзын. Жакшы үренигер, жакшы жүрүгер — деп, шофёр балдарга орустап айтты. Онон ол ойто једип келген үй кижиге баштанды: — Табыштырып, ойто амыр јана беригер. Мен де алдында балдардын туразында жаткам. Же удабай качып, јана бергем... Тенек. Же жакшы болзындар — деп, ол үредүчи үй кижиле эзендешти. Машиназына отурып, городты өрө мантада берди.

— Балдар, тура жаар барактар — деп, оморды экелген үредүчи айтты.

Ончолоры эки этаж тура жаар бастылар. Алдындагы этажта бир кыпка кирип келдилер. Мында полдо јайып салган матрастар, одеялор, јастыктар көрүнди. Эки тумбочкалу стол, отургуштар, стенедө Ленинниг портреди турган.

Эжик ачыларда, балдарды экелген үредүчиле кожо эдиканы толу үй кижии кирип келди. Бу таныш эмес үй кижии казанчы болгодый. Олор экү балдарга курсак экелдилер: калаш, сахарлу чай, помидор. Амыр помидорды јин болбоды. Онын күүни булгалат, арткан курсакты кем јок јиген.

нан бойы коркыган. Уйалга камчыны өрө көдүрүп, Амырга мынайда айдып туратаны санаазына кирди:

— Сен мени «эне» де, Содонды «ада» де. Билдинг бе?

— Билдим — деп, Амыр айдатан. Онон бери көп ой өткөн. Көп суу аккан. Кезедү сөстөрдү Амыр эмдиге ундыбаган. Же «энем» ле «адам» деп экүни чек адабайтан. «Энем», «адам» деп сөстөрдү ундып салатан.

Амырдын эјези ле јестези оны балдардын туразына апарар дежетен, је апарып та тургандары јок болгон. «Сен балдардын туразына барарың ба, Амыр?» — Анайда јестези сурап, кичинек уулчакты канча кире ијендирген. Эмди јестези ле эјези эмес, өскө улус сурап јат. Классный руководительдин айтканыла болзо, өскүс балдарды бу ла күндерде апарар.

... Чаңкыр трактла машиналар ээчий-деечий чубажып, ары-бери өдүжип јатты. Олордын кезиги Монголдон түүк тартып, темир јолду городтор јаар ууланат. Андый кош тарткан машиналардын бирүзинде алты бала город јаар балдардын туразына баргылап јатты. Олор кош јапкан брезенттин алдында кыйын-дейин јаттылар. Тынарга кей једишпей турган немедий болды. Балдарды апарып јаткан үй кижии машинанын кабинасында. Ол үредүчи. Байа балдарды коштын үстине отургузып, брезентле јаап турар тушта, шофёр айткан:

— Слер, балдар, өрө турбагар. Анчадала јаан јурттарга једип клеетсе, ончогор бир де кыймыктанбай јадыгар. Онон башка милиция көрзө, слерге коомой болор.

Керек андый ла болгон. Тынарга кей једишпей турарда, Амыр кожо брааткан нөкөрлөрине айтты:

— Мынайып шыралаганча, брезентти тумчуктын үйдине ле өйлөп тишле кичинектен не үйтеп албас.

Коштой јаткан балдар чалкойто андангылап, кажызы ла брезентти тиштериле кыркый берди. Кемде-кемде бычак бар болзо... Тиш брезентке јүүк ле арайдаң чыдажып јат. Эмди балдар ару кейле тынат. Арый бергенде, чалкойто јадып, ойго көнкөрө јаткылап, амырап алгылайт.

Балдар там ла там айылы-јуртынан, төрөл јеринен ырап баргылап јатты. Олор ончозы бир районнын башка-башка јурттарынан. Мынайып олор машинала качан да ыраак јорукка атанбагандар. Керек дезе бир кезиги машинага да отурбаган. Олордын аштап турганы не аайлу. Эртен турадаң энирге јетире курсак јигилебеген. Шофёр ло балдарды апарып јаткан кижии јолой кандый да столовыйдан ажангылап

алган. Бу өйдө балдар кыймыгы жок жаткылаган. Ненн-нени алала, балдарды жолдо азыраза кайдар! Жок, сагыштарына киргилебеген. Баш болзын! Кандый ла улус бар эмей.

Байла, күн ашкан ошкош. Не десе, теңери кара-көк немедий билдирет. Кичинек, тынарга белетеген жыртыктан не көрүнзин. Тышкары да барар күүндери келзе, эбире туйук. Машина түргөн браатты, байла, городко жууктап клееткен болор.

Машина тиркиреп, тура түшти. Ол байа жакшы түс жолдонг онг жаны жаар бурыганын балдар жакшы сезип жаткандар. Кошты бектеп буулаган армакчыларды чечип, шофёр балдарды машинадаг түжүрдү. Кабинада отурган үй кижикантанып, балдарга жууктай базып желеле, айтты:

— Мында сакыгар. Мен эмди ле ойто келерим.

Ол карануйга жакшы көрүнбей, сомы ла карарып, онон жоголып, өткүүлди ачып, жаан, эки этаж таш тура жаар кире берди. Туранын каа-жаа көзнөктөрүнөнг электрический от күйгени көрүнөт. Балдарга жаан-жаан туралардын ла агаштардын сомы көрүнөт. Каа-жаа күйгөн оттордын ла теңеридеги чокуммызылдашкан жылдыстардын жаркынына кандый да суу жалтырап, агып жагты.

Суузап, эриндери кургап калган балдар ол суу жаар бардылар. Бастыразы көнкөрө жадып, соок сууны тынып-тынып ичкилеп алды. Керек десе ончолоры тойо бергендий болдылар.

— Же, балдар, жакшы болзын. Жакшы үренгер, жакшы жүрүгер — деп, шофёр балдарга орустап айтты. Онон ол ойто жедип келген үй кижиге баштанды: — Табыштырып, ойто амыр жана беригер. Мен де алдында балдардын туразында жаткам. Же удабай качып, жана бергем... Тенек. Же жакшы болзындар — деп, ол үредүчи үй кижиле эзендешти. Машиназына отуруп, городты өрө мантада берди.

— Балдар, тура жаар барактар — деп, оморды экелген үредүчи айтты.

Ончолоры эки этаж тура жаар бастылар. Алдындагы этахта бир кыпка кирип келдилер. Мында полдо жайып салган матрастар, одеялор, жастыктар көрүнди. Эки тумбочкалу стол, отургуштар, стенедө Ленинниг портреди турган.

Эжик ачыларда, балдарды экелген үредүчиле кожо эдиканы толу үй кижикантанып келди. Бу таныш эмес үй кижиканзанчы болгодый. Олор экү балдарга курсак экелдилер. калаш, сахарлу чай, помидор. Амыр помидорды жип болбоды. Онын күүни булгалат, арткан курсакты кем жикен.

Эртезинде балдар ойгонып келди. Коридордо тал-табыш тын. Балдар ончозы кыптар сайын. «Ол табыштанып жаткан балдарга капшай кожулган болзом, кандый жакшы болор» — деп, Амыр сананып турган.

Түште он бир часта кара чачту, эди-каны толу, жоон эр кизи «Директор» деп бичиктү эжикти ачып, кире берди. Удабады, жаңы келген балдарды ол бойынын кыбына алдыртып, ончозыла танышты.

— Сенин адын кем? — деп, ол бир уулчактан сурады.

— Турушев Кезер, сөөгим майман. Бежинчи класста үренип жадым.

— Менин адым Алып. Коношев Алып. Сөөгим чапты. Алтынчы класста үренип жадым.

Учинчи уулчактын кийининен эки кыс адын ададылар. Калганчызында Амырла таныжар ой жетти.

— Сенин адын кем, уулчак? — деп, директор сурады.

— Аргымаков Амыр — деп, өрө турала, уулчак айтты. Онон ары Амыр да, директор до сөс алышпады.

— Слерлер эмди группалар сайын барарыгар. Кем бежинчи, алтынчы, төртинчи класста үренер, ончолоры ол класстардын группаларына барар — деп, директор жартады.

Жаңы келгендерди группалар сайын воспитательдер апарып, балдарла таныштыргандар. Кажызына ла книгалар, ручка, чернила, кийим берген. Айылдан кийин экелген кийимдеринен нени де артырбаган. Олорды ончозын өртөөргө ирге жаар мергедеп ийгендер. Балдардын туразына жаңы келген балдарды эскиде келген балдар айдатан: «Жаңылар» («новичоктор»). Жаңы келгендер бир ай кире жүргенде, андый чоло ат жоюлып калатан.

Аргымаков Амырдын үредүзи там ла ондолып турды. Ол бир күн эжезине ле жестезине бичиген письмозын мынайда божотты: «Балдардын туразына келгениме ачынбагар. Кийининде түней ле жаңып келерим. Бисти мында коркушту жакшы кийиндирип ле азырап туру. Үренерге керектү немелерди ончозын берген. Курсак жакшы, күнине төрт катап азырайт. Бисте айылдын ижин бүдүрер, узанар, кыстарга көктөнөр кыптар бар, пионерский, јунунар да кыптар бар. Удабас ноябрь ай жаңыар. Ол байрамла слерди уткыйдым. Је мени адылбагар. Амыр».

Үч толукту письмо канча сууларды кечип, канча тайгаларды ажып, городтон јурт жаар уча берди. Письмоны ийген со-

жында Амыр узак өйгө Уйалга эжези ле Содон јестезинен солундар сакыган. Јаңгы јылга јуук олордон письмо келген. Письмонунг учунда мынайда айдылган: «Сени бис ала јаштаң азыраганыс. Эненг өлөрдө, сеге эки јарым јаш болгон. Эзен-амыр јүрзег, бисти ундыба. Эненг ле адангыг ордына отурыс. Эјенг ле јестенг».

Амыр балдардын туразына келерде, онын кебери удабай јарана берди. Јаан кара көстөринде јаш түүлип јүрери јоголгон. Алдында чылап, чачы семтейип јүрбейт. Тегерик јүзи, јаңырган ай чылап, там тегерийип, кыска сынду уулчак болчойо семире берген деп билдирип турган. Кара костюмду, кызыл ботинкалу уулды Содон ло Уйалга эмди көрзө, Амыр деп таныбас болор. Балдардын туразына келгенин Амыр јаан ырыс деп бодойт. Не дезе, мында өскүстер көп; оларды кем де сокпойт, арбабайт, каарып айтпайт.

Амыр кожо келген балдарла јолугып, куучындажып турды. Турушев Кезер (орус ады Коля) бежинчи «б» класста, Амыр дезе «а» класста. Олор перемендерде јолугып, көрүжип тургулайт. Каа-јаа ла не-не керегинде куучындашкылайт. Коношев Алып (орус ады Альберт) алтынчы «а» класста, ол ончо предметтердег јакшы үренег. Амыр орус тилдег ле арифметикадаг уйан, арткандарынан орто кеминде үренет. Ол чек тым отуарын сүүбес. Кезикте айылдын ижин бүдүреле, узанар кыпка кирип, анда самолеттын ба, керептинг бе македин эдип, узанып туратан. Је јаантайын узанарга база келишпейт — группалар көп, олардын күндери бар. Кычырып турган книгаларында кандый-кандый јуруктар бар болгондо, Амыр оларды тетрадька эмезе альбомго јурап турат. Је кемге де көргүспейт.

Бир күн јашкан кар јааган. Балдар аспак одын кулаштагылаган. Ончолоры, байла, аштагылаган. Амыр обедке бойынын группазынан эмеш оройтып келген. Эки уул отурган столго отурып, кемле де куучындашпай, ажана берди. Ажанза, табыш чыгарбас, тойып алза, «быян» деп сости айтпаганча, столовыйдан чыкпазын. Амыр аштаган. Курсакты түрген чайнап јип отурды. Олорло төртинчи кижини болуп кем де келип отурбады. Амыр төртинчи кижининг калажын алып јип ийди. Оны эки уул көрүп, бой-бойларына көрүжеле, нени де айдышпадылар. «Быян» деп айдала, чыккылай берди. Амыр чайын ичип отуарда, столго кыс келип отурып, ажана берди. Ол нени де айтпады.

— Алкыш — деп, Амыр айдала, столовыйдан чыгып жарда, дежурить эдип турган воспитатель айтты:

— Оскө баланын порциясын жибес керек, Аргымаков.

Амыр кайа көрөлө, артык порция жип салганын жаңы сезеле, уйалганына жүзи кызара берди.

Онын көксинде канча ачу-кородоштон жакшынак санаа-күүн, сүүнчи артып калганы сүрекей жакшы. Кезик аразында ол бойынын өткөн кыска жүрүмин эске сананат. Эне-адазын билбес. Эжезине ле жестезине соктырып, буутырып та туратан. Жаш сөөгн бертинбеген, учук-тамыры үзүлбеген. Ала жаштан ала бу сйгө жетире тегин калас жүрбеген: талкан эдип билер, чай азар, бала алар, суу тажыыр. Кыштыг соок ло салкын-жотконду күндеринде уйларды, бозу-торбокторды сугарып, өлөңдөп, олордын жадынын арчып, шыралап жүретени жыр-галду эмес. Бел оорыганча одын жүктенери кайда? Тере илзе, тырмактар уладап, онын үс-жуузын, челин чыгара тырмаары ундылган ба?.. Жок. Жок. Амыр бу иштерди ончозын иштеген. Ончозын билер. Айса болзо, көп балдардын кезиги бу иштерди иштеп көргилебеген. Оны Амыр куучындашкан балдардан билип алат. «Мен олордон көп иштегем» — деп, учы-учында ол бойында сананат.

Эмди Амыр айылынан ыраак, сүрекей ыраак. Же онын санаа-күүни чыккан жериле тудуш. Бойынын бу кирега жетире өткөн жолун жакшы билип, санаазыла эбиреде шүүп, көрүп жүрет.

Ноябрь айдын байрамына учурлап, балдардын жүзүн-жүүр бүдүргөн ижи аайынча көргүзү выставка жарлалган. Бу выставкага бастыра балдар белетенип баштаган.

Аргымаков Амыр выставкага «Желбер санитар» деп журукты тегин карандашла журап баштады. Бу журукты Амыр, байла, бир он эки катап жураган. Келишпес. Түңгей чыкса да, же санитар ийт ле шыркалу жуучылдын сүр-кебери не де жапынан жарабай турар. Же андый да болзо, книгадагы журукка учы-учында сүрекей түңгей чыкты.

— А Амыр, — деп, кенете директор унчукты. Амыр бажын өрө көдүрүп, директорды көрөлө, эпжоксынып, жүзи кызарып, өрө турала, айтты:

— Жакшылар, Леонид Сергеевич!

— Кем жок, кем жок, Амыр — деп, Леонид Сергеевич айтты. — Сен жаңыс журукты не мындый көп жураган?.. Жарабай жат па?..

— Эйе. Чике чыкпай јат. Қалганчы эки јурук тўней јуралды. Бир-бирўзи выставкага јараар болбой.

Леонид Сергеевич Амырдың бастыра јуруктарын көрўп, «Јакшы, јакшы. Кем јок» — деп айдып турды.

— Бот, Амыр. Бу «Јелбер санитар» деген јурукты өскө јурукчы бойының кўўн-санаазыла јураган. Сўрекеј јакшы кср-гўскен. Ада-Төрөл учун Улу јууда бистинг јуучылдарга санитар ийттер јаан болужын јетиргендер. Сен текстти озо кычыр. Оноғ ол јурукты көр. Қандый болор эмеш.

Леонид Сергеевич анайда айдала, айылдың ижин бўдўретен кыптан (рабочийден) чыга берди. «Рабочий кып» деп тўште айылдың ижин бўдўретен, эмезе тегин амырап отура-тан кыпты айдатан. Мында шахмат, домино бар. Художественный литература да бар.

Көп кўндердинг бажында выставка ачылды. Мында кызы-чактардың јўзўн-базын чололоп көктөгөн бөстөри, уулчактар-дың ағаштан эткен керептеринин макеттери ле оноғ до өс-көлөри болды. Залда анайда ок јуруктар. Јуруктардың кези-гин книгалардагы ла журналдардагы јуруктардан көрўп ју-рагандар. Балдардың, анчадала гражданский ле Ада-Төрөл учун Улу јуу керегинде јурагандарын көрөргө сўрекеј јилбў-лў. Выставканы көрөөчилер анчадала балдардың јуруктарын сонуркап көрөдилер. Амыр мындый выставканы качан да көр-бөгөн. Јаңы ла көрўп турганы бу.

— Сен тен јураарга коркушту уул турун не! — деп, Ко-ношев Алып Амырды мактап айтты. — Байрам тужында сый-ды јаңыс эжип алатан эмтирин! — Алып јарсылдада каткы-рала, оноғ јөмөди: — Албадан ла!

— Бис сениг јуруктарыңды сўрекеј јараш көрўп турус — деп, Турушев Кезер куучындады. — Леонид Сергеевич сен керегинде кече ўчинчи группаның балдарына куучындаган. Јурукчы кижы болор деген. Онды божотсо, јурукчылардың ўредўзине ийерис деп, куучынын божоткон.

— Уул, он класска јетире эм де узак. Менег артык јурап турган балдар бар — деп, Амыр кожо ўренип турган нөкбри-не айтты.

— Он јыл тўрген өдөр. Јылдар капшай өдөт деп улус ай-дыжат.

— Је ого јетире көргөй. Мениг ўредўўм јакшы эмес.

— Албаданып ийзе, не кўч болотон — деп, Кезер айтты. Уулчактар јуруктар јаар ајыктагылап, унчугушпай көрги-

лей бердилер. Амырдын эки журугу эң ле алдында эмтир. Бирүзи «Желбер санитар», экинчизи «Санитар ийт». «Санитар ийт» деген журукты Амыр бойы сананып жураган. Чын, эбире кар, соок, шуурган. Шыркалу жуучыл, онын колында автомат. Бажынаң кан агып јат. Шыркалатканга бир-эки ле алтам јерден јылып клееткени билдирет. Онын сол јанында өлгөн фашистский солдат јадат. Бот санитар ийт, мойнында буулу. Шыркалу жуучыл ийтти көрүп ийеле, эмеш өңдөйип көдүрилди. Санитар ийт деп танып ийген. Ыраакта, он јанында, агаштын аразынаң шуурган өткүре эки кижип бозорып көрүнөт. Олор јендеринде кызыл крест таңмалу эмтир. Олор шыркалу солдат јаар эмес, кайдаар да барып јаткан ошкош, байла, шыркалу улус бедреп јүргүлеген. Је санитар ийт эмди ле олорго маптап барар. Ол улус шыркалу кижини келип апарарлар. Шырказынаң јазылза, өштүле катап согушар күчининг эбелгези база билдирет.

Байрамнын торжественный бөлүгинде јакшы үренген, иште, јүрүмде тоомјылу балдарга баалу сыйлар бергендер. Балдардын туразынын директоры Леонид Сергеевич Амырга сый берип, айткан:

— Бистинг балдар иштенкей, үредүде кичеемкей, јүрүмде ајарынкай. Онызы кайдаң билдирип турган дезе, олор бойлорынын творчествозында јүрүмнен сырангай ла солун, јаны немелер таап көргүзип јат. Андый балдардын бирүзи Аргымаков Амыр. Мынаң ары оноң артык журазын, оноң артык үрензин.

Амырдын алган сыйы альбом, будуктар ла кистьтер, эки бичик. Амыр мындый сыйды кемнен де, качан да албаган. Ол сүүнгенинен нени де айдып болбой турды. Јаан сүүнчилү байрам күнде онын ырызына база ырыс кожулган. Јок, ол ырыс јакшы сый алганынаң эмес. Керек анда эмес. Керек иште. «Кем де менин ижимди мынайда баалабаган. Айылыма не аайлу иштегем. Эјем ле јестем ижимди ишке бодобойтондор. Иштезе де, иштебеди деер» — деп, јаан кижип чилеп, эмди Амыр сананат. Чын, Амыр јаан кижип чилеп сананары јолду, не дезе ого он беш јаш; эјези ле јестези Амырды он бир јаштуде школго ийгендер. «Оок улус эрте үрензе, су-кадыгына коомой болор» — деп айдыжатар.

Удабай балдардын туразындагы выставкада көргүзилген немелердинг эң јакшыларын городто ачылган выставкага апаргандар. Мындагы улус ол балдардын ижин јилбиркеп

көргилеген. Аргымаков Амыр журуктары учун «Мактулу грамота» алган. Ол грамота балдардын туразынын музейинде турат.

Соок. Эмештен эзин согот. Јашкан кар јаайт. Јерге түшкен кардын кезиги ол ло тарыйын кайылып јадат. Күски агаштардын сары јалбырактары туку качан түшкүлөп калган. Јерге түшкен сары јалбырактар эмди јашкан карга бастырып, сары өнүн јылыйтып, кандый да кара-көк өнг алынғылайт. Кар күнүн ле јаап, бастыра јерлерди кажайта бүркеп ийди.

Балдардын туразынын коридорында күүлөш-шуулаш угулат. Ол табыш рабочий кыптардан. Байла, балдар айылдын ижин бүдүрүп јат; кезиги тынғыда кычырып үренет, кезиги бойында ла кычырып, бастыразын ондоп, билип алат.

— Сенин будын эмди өнзиребейт пе, Амыр? — деп, Турушев Кезер Амырдан сурады. Каткымчылу не-не болзо, Кезер оны качан ундыбай, каткырып жүретен.

— Туку качан јазылып калган. — Кезердин ойноп сураган сурагына Амыр каруу јандыратан. Кезер десе бир он минут кире каткырып отурала, тымып калатан.

Уулдардын Амырга каткырып турган керек јаскыда болгон. Балдар сууга эжинип турган. Күн изү. Амыр мындый терең ле кирлү сууга качан да эжинбеген. Анда, бойынын јериндеги суу ап-ару, түргөн. Амыр анда эжинип туратан. Чакпыланып-чакпыланып эжинип, јаратка чыгып келзе, ичи кызылчоокыр болотон! Ненин учун десе ол тайыс јерге эжинип турган. Қижинин ичи ташка, кумакка кызара берет. А бу горол јердеги суу терең. Уулчактар ла кызычактар сүрекеј јакшы эжингилейт. Амыр десе оморды көрүп, јаратта ла отуратан.

— Эй, Амыр, чечинип эжинзен! — деп, сууда јүзүп жүргөн балдар кыйгырышкан.

Амыр эмеш отурала, сананган: «Чын ла, бу мен не јүзүп билбейтем». Ол чечинип, эжинерге белетенип алды. Балдардын суу јаар калып турган јерине туруп алала, эки колын ичкери суй тудала, сууга калып ийди. Је ол ло тарыйын не де онг тизезине тын түртти. Буттарын бойына бүктей сокты. Бу ойдо суй тугкан колдоры суунын түбине тийди. Сабарларок ойдо суй тугкан колдоры суунын түбинде «Јоо, јоо» — дын баштары ачий берди. Амыр суунын түбинде «Јоо, јоо» — деерде, кей оозынан бортулдап чыкты. Сууны јудунып, тумчаланды. Андый да болзо, ол сол будына тура јүгүрди. Је суу терең эмтир. Сууга чачамтыгып, сол буды суунын түбине батерен барып тийерде, Амыр катап санг өрө тебинди. Анаыйп

төрт-беш катап чакпыланып турала, жаратка чыгып келген. Төнгөмгин көрзө, ол көгөрүп калтыр. Ташка коркушту тыг түрткенде, не болзын. Ол тушта Турушев Кезер мыны көрүп, Амырдын эжинип билбезин билген.

— Бот, эжинип билер керек, нөкөр. Чайык чыкса, эжинип билбезен, божогонын ол—деп, Кезер айткан. Онон ол Амырдын төнгөмги түрткен ташка чыгып, онон ары айткан: — Суунын алдында ташты сен чын көрбөгөн. Бис калып турарыста жакшы аярбаган. Уулдар бу жараттан сууга калыганда, эмеш он жаны жаар калып жат. Сен дезе суунын агыны аайынча сол жаны жаар калыган...

Ол куучын өткөсүнөн бери бир кыш, бир жай өткөн. Же Кезер Амырла берижип, оны катап-катап эске алынат. Ого Амыр ачынбайт.

— Кем жүзүп билбес, ол ачык талайга чыкса, чөгөр — деп, Леонид Сергеевич балдарга канча ла катап айдып туратан. Же директордын бу эрмегинин учуры башка болгонун воспитательдер балдарга жартап туратан. Кем жүрүмдө жаштаң ала неге де үренбеген, чыдаза, уурларды женерге күч болор. Жүрүмди тенгис, талай деп билер керек...

... Мен Аргымаковты кичинектен ала билетем. Ол кайдаар ла барза, кожо баратам, уйуктап та жатса, мен онын жаында. Эжези ле жестези кандый жүрүмдү болгондоруй, олор Амырды канайда кыйнаганын мен слерге кыскарта айдып бергем. Мен оныла кожо балдардын туразында беш жыл жүргем.

Менин бойымнын ады-жолым кем деп сурап туругар ба? Кажы ла кижиде бойынын жүрүми бар. Бүткүл орооннын, албатынын жүрүми бар. А мен дезе кичинек өскүс уулдын ырыска жеткен жүрүми. Чын мен кичинек өскүс уулчактын жүрүми ле онын жеңил эмес жолы.

Же жакшы болзын, кару наҗылар!

БАЛДАР ЛА ИИТТЕР

Айылдын ичиндеги не-немелерди тартып апараткан машинанын үстүндө Саша, кичинек сыйыны Рита, жаанызы ла адазы отургандар. Энези јаш балазыла кабинада. Олор темир јол токтогон городко јетире поездле келгендер. Эмди машинала баргылап јат. Кажызынын ла көксинде башка-башка санаалар.

Алтан јаштан ажа берген јаанактын өскө јерге көчөр күүни јок болгон. Олордын городто јаткан туразы эки де кыпту болзо, јылдан јылга јерге бадалып, там ла јантыйып бараткан. Пенсия алып јаткан кижиге не керек, ары болуп атанганча тура чыдажып турар деп, јаанак сананатан. Эмди онын кородоп баратканы мындый: анда эски пыйманын баштары ла калошторы артып калган. «Эски де болзо, артырбас керек, тўнгей ле јылу» — деп ичинде сананып, эриндерин кыймыктадып, каран крестенип ијет.

Беш јашту Рита айылдаш јаткан нөксрлөрүн эске алынып сананат: «Олор бисле кожо көчпөй, не анда арткан? Бисти сүүбей јат».

Көчүп келзе, кандый иштер эдерин адазы сананып клеетти. Сенекти јазаар. Кладовканы јазап тудар керек. Анда кулур, бор-ботко јадар. Деремне—јаңы јер. Колхоз эки центнер буудай берерис деген. Берген туразы јаңы, је печкелерин јазаар керек. Эки кыптын ортозына јаңыс печке тургузар. Иш көп. Колхоз койлор кабыраын деген. Балдардын энези не ни иштегей не? Је онызы јартала бербей.

Јаш балазын эмизип бараткан энези де јаңы јерде ка-

найда жадар деп сананат... Огород ажы та өзүп жат, та жок. «Анда улус бастыразы орустар ба?» — деп, байа шофердон сураарда, онызы: «Орустар да, алтайлар да бар» — деген. «Турабыс орус улустын жанында болзо кайдат — деп, энези сананат. — Балдарга да, кижинин бойына да жакшы болор эди». Айла нези жакшы болотон, түңгей ле эмес пе.

Олорды көчүрүп экелип жаткан шофер сананат: «Олорды жетирип салзам, барып будак-эш тартып берер. Балдары көп улус одынды чүрчө кайдан алар. Же оноң арыгызын бойлоры билзин». Келип түжер журт жууктап ла турды. Оны жаңыс ла шофер ло балдардын адазы билер. Өскөлөри мында болгон эмес, кайдан билзин. Качан ла жетпегейс дежип, кажызы ла сананып клеедет.

Калганчы кижы — Саша. Саша Ритадан төрт жашка жаан. Ол жаан көстү, күргүл-сары чачту, эттү-канду уулчак. Уччинчи классты жаңыс ла төрт темдектерге божоткон. Поездде де, машинала да келип жатса, Саша эски журтын эске алынат. Ол өскө балдардый ла бала. Незиле де аныланбай жат. Жаңыс көчөр алдында айткан:

— Эне, а бис Дружокты не артыргызып жадыс? Оны кожо апарар керек. Ол аштаар, кыңзыыр, ыйлаар...

— Алдырбас, балам. Ийт — кижы эмес. Бис жокко ол түңгей ле жүрер. Озо баштап бисти жоксынар, оноң ундып салар.

— Эне, ада, Дружок бисти ундыбазын. Ол бисти ундып салзын деп мен күүнзебей жадым.

— Жаңы жерге келзес, бис Дружокко түңгей ийти таап аларыс, уулчагым, — деп, адазы Сашага айдарда, ол жаан үшкүрүп ийеле, айткан:

— Же, кем жок. Андый болзын.

Июнь айдын бир жаашту күнинде машина журтка једип келди. Машинанын үстүнде отурган улус жаашка тың өтпөгөн: бор-сар кийимле, столдын клеенказыла ыжыктанып алгандар. Жаашту да күн болзо, је жаңы јер солун. Машинадагы немелерди ончолоры, керек дезе шофер до, түрген түжүрүп, үйге кийдирдилер.

— Акыр, бис кара јерди өдүп келгенче, эмдиге танышпадыс — деп, көчүп келген айылдын ээзи айтты. — Менин адым Егор.

— Белей — деп, шофер колын Егорго сунды. — Менин айылым бу ла туру. — Белей ыраак жок турган туразын көргүсти. — Айылдап туругар.

— Слер де айылдап туругар, — Егор шоферды эжикке жетире үйдежил айтты.

Жаңы көчүп келген улус амырап жаткылай берди. Егордын үйи Тася айылында тын иштенет: кийим жүнат, эски-саскыны жууп, матрас көктөйт. Көчөрдө айылдын ичиндеги тудунар-кабынар немелердин көп нургузын садып ийгендер.

Егор колхозто чын ла койлор кабырып иштей берди. Эртезинде Бслей уулдарыла кожо барып, бир машина одын тартып экелди.

Жаңы жердеги улус ачык-жарык, куучынчы эмтир. Жаңыс Саша эпжоксынып па айса караннан оорып турган ба, жарты жок айалгада жүрди. Ажанып отурза, кезикте нени де сананып, курсагы сооп калат.

— Балам, сен оорып туруң ба? — деп, бир күн энези оңон сурады.

— Жок.

— Айса городтогы нөкөрлөриң сагыжына кирет пе?

— Жок... Анда бистиң Дружок аштап турган болор. Оны барып экелер керек. Дружок жокко кунукчылду.

— Же, балам, кем жок. Бис Дружоктый ийтти таап аларыс.

Егор койдон жанып келерде, Сашала нени куучындашканын үйи айдып берди. Оңон олор экү санангылап, унчукпай отурдылар.

— Мында бир киж ийдимниң балазын алып азыра деген эди, — Егор башкүңги өткөн куучынды эске алынды.

Эңиргери Егор сары көстиктү Тайгыл деп ийт экелди. Оның куйругу теп-тегерийте түрүлип калтыр. Узун кулактарлу. Бууда турган ийт кыжыраң болотон. Кемди де көрөс, ыркыранып турар. Же бир неделениң бажында ийт жарана берди: улуска да, тындуларга да үрет. Анчадала айылдын жанына өскө улустың малын чек жууктатпайт. Балдары оны «Дружок» деп адагылайт. Адазы Тайгыл деп кычырат. Учү-учында Тайгыл «Дружок» деген сөскө темиге берген.

— Мен жаантайын айылда отуруп турган эмезим, оның учун балдар оны «Дружок» деп адап, үредип салтыр не — деп, Егор келген ле улуска ийт керегинде куучындап отуратан.

Жаңы Дружок-Тайгыл сергелең ле үреен, сескир. Же кижиге колын бербейтен. Ол городто арткан. Дружок колын балдардын колына салып туратан. Сан өрө чачкан курсақты ла өскө дө немени секирип чыгала, тудуп алатан. Ого көрө, Тай-

найда јадар деп сананат... Огород ажы та өзүл јат, та јок. «Анда улус бастыразы орустар ба?» — деп, байа шофердон сураарда, онызы: «Орустар да, алтайлар да бар» — деген. «Турабыс орус улустын јанында болзо кайдат — деп, энези сананат. — Балдарга да, кижининг бойына да јакшы болор эди». Айла нези јакшы болотон, түңей ле эмес пе.

Олорды көчүрип экелип јаткан шофер сананат: «Олорды јетирип салзам, барып будак-эш тартып берер. Балдары көп улус одынды чүрче кайдан алар. Је онон арыгызын бойлоры билзин». Келип түжер јурт јууктап ла турды. Оны јангыс ла шофер ло балдардын адазы билер. Оскөлөри мында болгон эмес, кайдан билзин. Качан ла јетпегейис дежип, кажызы ла сананып клеедет.

Калганчы кижии — Саша. Саша Ритадан төрт јашка јаан. Ол јаан көстү, күргүл-сары чачту, эттү-канду уулчак. Учинчи классты јангыс ла төрт темдектерге божоткон. Поездде де, машинала да келип јатса, Саша эски јуртын эске алынат. Ол өскө балдардый ла бала. Незиле де ангыланбай јат. Јангыс көчөр алдында айткан:

— Эне, а бис Дружокты не артыргызып јадыс? Оны кожо апарар керек. Ол аштаар, кыгзыыр, ыйлаар...

— Алдырбас, балам. Ийт — кижии эмес. Бис јокко ол түңей ле јүрер. Озо баштап бисти јоксынар, онон ундып салар.

— Эне, ада, Дружок бисти ундыбазын. Ол бисти ундып салзын деп мен күүнзебей јадым.

— Јангы јерге келзес, бис Дружокко түңей ийти таап аларыс, уулчагым, — деп, адазы Сашага айдарда, ол јаан үшкүрип ийеле, айткан:

— Је, кем јок. Андый болзын.

Июнь айдын бир јаашту күнинде машина јуртка једип келди. Машинанын үстүнде отурган улус јаашка тын өтпөгөн: бор-сар кийимле, столдын клеенказыла ыжыктанып алгандар. Јаашту да күн болзо, је јангы јер солун. Машинадагы немелерди ончолоры, керек дезе шофер до, түрген түжүрип, үйге кийдирдилер.

— Акыр, бис кара јерди өдүп келгенче, эмдиге танышпадыс — деп, көчүп келген айылдын ээзи айтты. — Менин адым Егор.

— Белей — деп, шофер колын Егорго сунды. — Менин айылым бу ла туру. — Белей ыраак јок турган туразын көргүсти. — Айылдап туругар.

— Слер де айылдап туругар, — Егор шоферды эжикке жетире үйдежип айтты.

Жаңы көчүп келген улус амырап жаткылай берди. Егордун үйи Тася айылында тың иштенет: кийим жүнат, эски-саскыны жууп, матрас ксктөйт. Көчсрдө айылдын ичиндеги тудунар-кабынар немелердин көп нургузын садып ийгендер.

Егор колхозто чын ла койлор кабырыпи иштей берди. Эртезинде Белей уулдарыла кожо барып, бир машина одын тартып экелди.

Жаңы жердеги улус ачык-жарык, куучынчы эмтир. Жаңыс Саша эпжоксынып па айса караннан оорып турган ба, жарты жок айалгада жүрди. Ажанып отурза, кезикте нени де сананып, курсагы сооп калат.

— Балам, сен оорып турун ба? — деп, бир күн энези онон сурады.

— Жок.

— Айса городтогы нөкөрлөрин сагыжыга кирет пе?

— Жок... Анда бистин Дружок аштап турган болор. Оны барып экелер керек. Дружок жокко кунукчылду.

— Же, балам, кем жок. Бис Дружоктый ийтти таап аларыс.

Егор койдон жанып келерде, Сашала нени куучындашканын үйи айдып берди. Онон олор экү санангылап, унчукпай отурдылар.

— Мында бир киж ийдимнин балазын алып азыра деген эди, — Егор башкүнги өткөн куучынды эске алынды.

Энгиргери Егор сары көстиктү Тайгыл деп ийт экелди. Онын куйругу теп-тегерийте түрүлип калтыр. Узун кулактарлу. Бууда турган ийт кыжыраң болотон. Кемди де көрсө, ыркыранып турар. Же бир неделенин бажында ийт жарана берди: улуска да, тындуларга да үрет. Анчадала айылдын жанына өскө улустын малын чек жууктатпайт. Балдары оны «Дружок» деп адагылайт. Адазы Тайгыл деп кычырат. Учы-учында Тайгыл «Дружок» деген ссскө темиге берген.

— Мен жаантайын айылда отуруп турган эмезим, онын учун балдар оны «Дружок» деп адап, үредип салтыр не — деп, Егор келген ле улуска ийт керегинде куучындап отуратан.

Жаңы Дружок-Тайгыл сергелен ле үреен, сескир. Же кижиге колын бербейтен. Ол городто арткан Дружок колын балдардын колына салып туратан. Сан өрө чачкан курсақты ла өскө дө немени секирип чыгала, тудуп алатан. Ого көрсө, Тай-

гыл калыбас, јалканчыбас. Сашага мынызы јарабайт. «Э, бу Дружок — коомой ийт» — дейтен.

Саша төртинчи класста үренип турала, городто арткап ийдин эске алынып, јетинчи ноябрь јууктап келедерде, энези-не айткан:

— Эне, Заозеровторго Дружокты көрүп јүрзиндер деп письмо бичиктер.

— Не бичибес. Јакшы. Бичиристер — деп, энези айдала, Сашаның письмо бичиирге белетеп алган чаазынын көрди. — Је сен бойың бичи. Мен оноң кычырып көрсйин.

Јаңы ийт Сашага јарабай турганын энези јарт билип јүрген. Кижн бодозо, ийт ол не андый? Өлзө — өлгөн, артса — арткап. Балдарды база канайдар... Саша письмоны кыскарта бичиптир: «Нөкөр Коля, сен бистин Дружокты азыра. Оны көрүп јүр. Кемге де бербе. Мен бойым келип апарарым. Дружок улам сайын тўжнме, санаама кирет. Саша».

Удабай, Егор кемненг де бир күчүк экелди. Көстөри јарылгалы эки-үч ле конгон. Ол мыжылдап ла јадат. Сүтти јүк арайдаң ичет. Егордын балдары тўжнне ле оныла ойнойт. «Мениң нөкөрим» деп, Саша күчүкти эркелеп турат. Учн-учында күчүк база «Дружок» деп адалды. Је андый да болзо, Заозеров Колядаң письмо келерин Саша улай ла сакып јүрет. Колянын письмозыла болзо, ийт кем јок. Јаңыс аксак. Оромло базып јүрерде, кижн сооро аткан... ой болзо, слерге барып келерим деп, Коля бичиген эмтир.

— Удабай городтоң јуук нөкөрим келер — деп, Саша Белейдинг эки уулына айтты. Чырыш ла Тергиш мыны сонуркап уктылар.

— Најылар болорыс — деп, Тергиш унчукты. — Ол тушта кырдан кожо јыгылап турарыс. Сен ол уулды конёктор экел де. Бис садып аларыс.

— Эки конёк экелзин де. Бирүзин меге, бирүзин Тергишке — деп, Чырыш келтей көзин сыкыйтып айтты. Ол карындажынаң төрт јашка кичинек. Тергиш он эки јашту. Ол арифметикала, историяла, географияла јаңыс ла беш темдектерге үренип јат. Эң ле корондузы — орус тилден бичири. Канайып та албаданза, четвертьтерде экилер чыгат.

Тергиш ле Чырыш Егордын балдарыла ойноп, ологро үренишип калган. Олор Сашаның айылына канча катап кирги-лебеди деер. Сашаның энези Тася кезик аразында олорды бойлорынын балдарыла кожо азырап та туратан. Эмди, ка-

чан Саша городтон нөкөрүм келер деерде, эки карындаш ологго жаантайын кирер боло бердилер.

Чындап та, чаган айда городтон Сашанын нөкөри Заозёров Коля адазыла кожо једип келген. Олор «Дружок» деп ийтти экелгенине Саша сүүнип, билинбес јүрди. Ол Коляны озо ло баштап бойынын нөкөрлөриле таныштырды.

— Бу Тергиш, а бу Чырыш. Бистинг Чырышка...

Саша оморды алтай нөкөрлөриле таныштырган кийинниде, городто чанала, конёкло мөрөйлөр болгонын куучындады.

— А сен биске конёктор не экелбегеи? — деп, Чырыш Колядан јук арайдаг орустап сурады.

— Слердинг буттарыгарга јарагадый конёктор јок. Мен бойыма база таппай јадым. Бар да болзо, ончозы јаан.

— Јаан улус конёкту јынғылайтаны город јерде база бар туру не! — деп, Чырыш алаң кайкап айтты.

— Бу Дружок јакшы ийт эмтир — деп, Сашанын ийдин Тергиш мактаарда, онызы сүүнип, удур айтты:

— Бу Дружокты чанакка да јексе, ол оны чаптыксынбас.

Уулчактар городтон келген аксак Дружокты колчанакка јегип, айылдын эжигинде ойногылап турды. Эмди Сашанын айылында үч Дружок.

Балдардыг эне-адалары айылдажып туратандар. Егор ло Колянын адазы Белей эшке айылдап барды. Куучындажып огурганча, Чырыш ыйлап келди:

— Саша мени согуп ийген. Ийди тударга турарда, мен городской Дружогын ташла согуп ийгем.

— Је не? Бого кизи ыйлаар ба?! — деп, адазы адылды.

Јаан удабады, Саша ыйлаганча кирип, айтты:

— Мени Тергиш соккон.

Егор айтты:

— Улус чөрчөктөбө. Ноко јан! Айылында отур.

— Ийт ле баланын адаанын алзан, јердинг үстүнде де јүрбезиг — деп, Белей унчукты.

Ончолоры аш-курсакка тойып, тышкары чыккылап келерде, балдар айылдаг ыраак јок тошто ойногылап јүрдилер. Олорло кожо бастыра Дружоктор ло Белейдинг кара Мойлозы ары-бери калып, куйругын буландадып турат.

Мыны көрүп, Белей каткырды:

— Балдар деп неме торт ло јаскы күн ошкош: јаскы күн јаап-јаап, јалт эдип, ойто күндеп турар, балдар дезе ыйлап ийеле, ойто каткырып, ойной берер...

— Онызы чын, чын эмтир — деп, Егор жөпсинип, ойногылап жүрген балдар ла ийттер жаар катап көрди.

... Коля ла онын адазы бу алтай журтка төрт конок айылдап, бежинчи күнде ойто городко жана бердилер.

— Жайгыда база амырап келигер. Бистин мында торт ло курорт ине! — деп, Егор оморды үйдежип айтты. — Балдарга Дружокты да экелип бергенигер учун быйан болзын. Менин Сашам ийдин санап, торт кунуга берген эди...

— Жайгыда келерис. Же жакшы болзын!..

— А мен Дружокторды көрсөргө келерим — деп, Коля машинага отуруп жадала, айтты...

Мынайда Дружок деп ийттен улам, бу үч биленин балдары эптү нажылар болуп калды.

ПАРТИЗАНДАРДЫҢ ЖОЛЫЛА

ЭККУРСИЯ

Күс. Журт кичинеке те болзо, анда эки ором, жаңы туралар, жаңы клуб. Школ бар. Школдын ичкери жанында Чуйдын чанкыр жолы.

Журттан ыраак жок тӧнчечекте сӧӧктӧр. Жуудан озо сӧӧк салатан жер журттан ыраак болгон. Кадрин деп жерде ӧрткӧ жүрүп, отко күйген тӧрт кижинин сӧӧгин бу тӧнчечекте жуубаган болзо, айса болзо, журт улус мында сӧӧк жуубас эди.

Жуу токтогонынан бери көп жылдар ӧткӧн. Журум жаңыс жерде турар эмес. Ак жарыкка кезик улус чыгып жат, кезиги жажын-чакка бу жүрүмнөн жүре берет. Мында кандый салымдуу улус жок деер.

Бир күн, сентябрь айдын экинчи жарымында, үредүчи Эмил Эркешевна Арчинова бажинчи класстын үренчиктерин агаш аразы жаар экскурсияга апарды. Балдар көп жалбырактардын, ӧлӧндӧрдүн аттарын үредүчизинен сурап, жартына чыктылар.

Күн изү турган. Олордын кулактарына Чуйдын жолун жалбайтып ла түзедип турган тракторлордын табыжы торгулып турды. Олор мында жарым айдаң ажыра күркүрежет.

САҢ БАШКА БӐРҮК

Балдар үредүчини ээчий школ жаар базар алдында, олордог кем де кыйгырды:

— БӐрүк! БӐрүк! Эмил Эркешевна, бӐрүк!

Бир кезек балдар үредүчиле кожо тура түштилер. Бырчыт Семендеев ле Ачай Суркашев тозынга уймалып калган

саң башка бөрүкти агашка кыпсып алып, үредүчининг алдына экелип салдылар. Бастыралары жерде жаткан бөрүкти көрдилер.

Бу не бөрүк? Эмил Еркешевна мыны кайкан көрди. Ол оны бөрүк деп жүк арайдан таныган. Лаптап ла көрүп тургачын, ол кубанка бөрүк болгодый. Анда чирип брааткан бөс көрүнди.

Эмил Еркешевна тутам өлөңлө бөрүктинг тобрагын арчып ийди. Чирип брааткан бөс кызыл өңдү болгодый. Айдарда бу партизан кижининг бөрүги. Ончо балдар үредүчи жаар көрүп, ол нени айдарын сагыгылап турдылар. Уредүчи неме айтпады.

— Айса, онын ады-жолы бу бөрүкте база бар болор — деп, сыркак бүдүмдү Кадузын деп уулчак айтты. — Бөрүктинг ичин көрөр керек.

— Мен көрөйин — деп, Бырчыт Семендеев айтты. Ол бир де жескинбей, коркыбай, бөрүкти колго алып, ичин көрди. Же анда не де жок.

— Бу партизан кижининг бөрки — деп, Эмил Еркешевна сананып турала, айтты.

ТҮНДЕГИ ТАЛ-ТАБЫШ

Балдар бөрүктинг тобрагын жазап арчыйла, школго апарар дештилер. Уредүчи жаратпаган. Оны тапкан жерге ойто апарып таштаар керек деген. Же балдар болбой, школго апарарыс дешкен.

— Же, школдо до жаткай. Ол кемнинг бөрки болгонын, ол не кизи болгонын бис, айса болзо, удабас билип аларыс — деп, Эмил Еркешевна учында жөпсинди.

— Чын да! — дежип, балдар чуркурашты.

Бежинчи класстын балдары партизаннын бөрүгин тапканы керегинде озо баштап школдо, удабай журтка жарлана берди. Журттын улузы өлгөн кижининг бөрүгин школго не керек экелген дежип, жаратпай турдылар.

— Керек десе түнде школдо кандый да табыш угулып турар болды — деп, бир кезек улус тапкылады. Бүдөргө де болбос, бүтпеске де болбос.

— Кудай, бу эмдиги ачүрен не болуп барган?! Туку кажы жерде өлүп калган жарты жок кижининг сөбгинен бөрүк кодорып, оны көрмөзи-сула школго экелип турганын. Бу блар-

ды ай-уй деп айдар јаандары бар ба, јок по? — деп, карып калган Мендеш эмеген арбанат. — Кече тышкары отурзам, школдо тўнўр тўнкўлдейт. Жарты јок табыш угулат. Школды эбиреде не де карандажып, јоголып, ойто кўрўнип келет. Мен бодозом, ол ончозы кўрмўстўр. Кўрмўстўр тўймеп јат. Олор бастыра улустын сўнезин апаратан эмтир. Тьфу, шилтилерди сени, тўйметпес неме тўймедер туру...

Керек мындый болгон. Мендеш эмеген табыш уккан кўн јетинчи, алтынчы ла бежинчи класстын бир кезек уулчактары школго кўзнўкting форточказынан киргилеп, анда бир эмеш баштакангылап, ойногон эмтир.

— Эмди ле Мендештин сагыжын чыгарып ийген кижии — деп, бежинчи класстын ўренчиги Олдоев Кумак айтты.

— Ээ — ол тышкары тагкылап отурганын байа келип јада кўргўм — деп, баштак уулчак Мордошев Тейт унчукты.

— Пионерский барабанды, тўнўр чилеп согуи ийген кижии. Мендеш эјебис айылына сурт эдип кирбей кайтсын. — Анайда айдып, Семендеев барабанды алала, тўнкўлдеде берди. Уулдардан кем де, камдап та билбезе, је бодоштыра оолоп, алкап јада берди.

Бу ла тушта, уйуктаар алдында, Мендеш эмеген катгызын тиштенгенче айылдан чыгып, ару кейге тагкылап аларга јерге јангы ла отурып јадарда, алыс јердег тўнўрдин табыжы угулган. Ого коштой кандый да јарты јок сўстўр угулган. Ол тындалана берди. Тўнўр... Эди-канына кандый да изў јайыла берди. Баштарынын тўги эски ак шўлўзин бўрўкти кўдўрип ийди деп билдирди. Мендеш кызын ла кўйўзин школдо кўрмўс бар деп бўдўмчилеерге, айылдын эжигин тартып, кыйгырган айас айтты:

— Кўрмўскў бўтпейтенис дежетенигер. Ол туку... школдо... камдап туру.

Айылда ончо улус уйуктаарга јаткылап алгандар. Је јаан кижининг сўзин укпаска база болбос.

— Чындап та — дежип, тышкары јебечег чыккан кызы ла кўйўзи табышты тындап, араай унчуктылар.

Табыш јоголо берди. Мендеш унчукты:

— Кўрўр, ол туку школдын јанында не де карандажат. Тўймегилеп јат. Эртен ле оны сельсоветке јетирер керек. Ол ўлгўн кижининг бўркўн кедери этсиндер.

Кенете школдын јанында Мендештин кызынын уулы Пеннийектин ўни угулды. Мыны бу тургулаган ўч кижии укпаган

деп айдарга болбос. Пепийектин үни! А ол десе айылда. Уйуктап жат. Пепийектин энеси чала коркып, айылга өбөгөнинең озолоп кирерге мендеди.

Куранов Пепийек энесиниң салып берген төжөгинде жакшынак уйуктап жатты.

Чынынча болзо, ол ло күн школго, байагы бир кезек балдардан өскө, база бир канча уулдар келген, же школдоң саң башка табыш угуларда, кайкагылап, школдын оградазына кирбей де, жаткылай бергендер. Олордын санаазыла болзо, бу көрмөстөр табыштанып турганы болгон.

Школдо Семендеев баштаган уулдар кирип калганын Термишев Сый жакшы билип, уулчактарга айтты:

— Эй, уулдар, слер школдын эжигин барып көрүп келигер. Ме, фонарь — деп, Сый коркыгылап турган эки уулчакты албанла школ жаар сүрди.

Ол уулчактар эки-үч алтаган ба, жок по, олордын бирүзи тың «а-а-а» деп алгырып ийди. Ончо уулдар тура-тура жүгүргилеп, жаңыс жерге чогыла бердилер.

— Не? — деп, Сый сурады. — Не болды?

— Узу-ун кара неме мынаң мантай берген. Эки от кожо чөйиле берген — деп, байагы эки уулдын бирүзи унчукты.

— Тьфу! — деп, Термишев ачынды. — Тербезен кара кискени ундып салдаар ба? Чычкандап жүрген кискеден чачылганча коркыгылап канайып тураар?

Бу табышты уккан уулдар барабанды ойто ло түнгүредип ийдилер. Удаан жок табыш токтоп калды — уйуктаар ой өдүп браатканын билип, уулчактар школдоң форточка ажыра чыгып жүре бергендер. Калганчы уул чыгып отуларда, Термишев Сый төртинчи класста үренип турган Куранов Пепийек болуп, озо баштап араай, оноң эмеш тыгыда үнденип ийди.

Ол журтта ончо ло улусты өткөнүп билер. Онын учун улуска «артист» деп тегиндү чололотпогон. Школдоң чыккан уулчактар, ол тоодо жалтанбас Семендеев Бырчыт, турган жерлеринен качып баргылаганы билдирбей де калды. Термишевке баштаткан уулдар база жандылар.

СЕЛЬСОВЕТТЕ

Күн өксөөрдө, Мендеш эмеген тайтандап сельсоветке жетти. Алтан жаштаг чик жок ажа берген, саамай чачтары кажайып калган жаан сөөк-тайакту кижин сельсоветтин председате-

лине пенсия аларына справка чийдирерине комудабай, школдын үредүчилери, бичикчи улус, өлгөн кижинин бөркүн школго экелип салганына ачынып, жсптонып, коронын төгүп отурды. Сельсоветтин председатели Карулов Мтай Курукович карганактын комудалын угуп, учы-учында ого жууктай отуруп, куучынын баштады:

— Онызы чын, блар. Слер, жаан кижн, анайда ачынын турганаар, айса болзо, жолду. Ол жанынан мен кече школдын директорыла, үредүчилериле куучындашкам. Керек мындый эмтир, блар... Олор ол бөрүкти партизан, красноармеец кижинин бөрүги дежет. Бойым да көрдим. Чын, ол бистин Алтай жеринде Совет жаң тургузарга тынын берген кызылчерүчинин бөрүги эмтир. Айдарда, кыскарта айдайын: үренчиктер, үредүчилер ол кызылчерүчи кем. ол не кижн болгонын билип аларга турган ине. Онын бөрүгинде «партизан» деп сөстөң өскө бир де бичик-билик жок. Айдарда, мен де ол не кижн болгонын билип аларга база жылбиркей бердим. Ол не кижн болгонын билип аларына, айса болзо, слер де биске болужыгарды жетиреригер. Бистин Совет жаң учун күүн-кайралы жок тартыжып, агару керек эткендерди эмдиги улус билер учурлу. Бот ол андый керек. Жарт па, блар. Андый керек.

— Жарт — деп, Мендеш мендеп айтты. — Же, жанадым — дейле, ол сельсоветтен бачым чыкты. «Туку качан жок кижини тургузарга турган улус база бар туру не» — деп жолой сананды.

ПИОНЕРСКИЙ СБОРДО

Бөрүкти школго экелгенинен бери төрт ай боло берген сонгында, школдо пионерский сбор болды. Сбордо эң жаан сурак — Октябрьдын байрамына концерт белетеери. Ого коштой кажы ла пионерский отряд алдынан план тургузып, тмуровский ишти жагыдан баштап иштеери болгон. Же учинчи отрядтын планында «Алтайда советский жаң учун тартышкан партизандардын изиле жоруктаары» деген сурак тургузылды.

Учинчи отрядтын председатели Еркелеева Света партизандардын өткөн жерлериле жоруктаарына школдын бүткүл пионерский дружиназы турушсын деп кычыру эткен.

— Бу жакшынак керек «Партизандардын изиле жоруктаары» деген кычыруны мен жарадып турум. Бистин школдо бу

ишти ончо балдар ак-чек бүүдүрер — деп, старший пионервожатый Урсулова айдат.

Урсулова Тана Бекеновна пионервожатый болуп школдо экинчи жыл иштеп жат. Сегис классты бождоло, оного ары үренип барбаган. Ол шулмус, чыйрак, үредүзи жакшы, сөс уккур учун үредүчилердин коллективи бойынын школына оны пионервожатый болуп иштезин деген. Алдында, үренип турар тушта, дружинанын совединиин председатели болуп үч жыл иштеген. Онын учун эмди пионерлер «Партизандардын өткөн жолыла жоруктаар» деген кычырууны жарадып турганына сүүнүп, ол жолло бойы да барарына бачымдап турды.

— Дружинанын совединиин председателине баштадып, кажы ла отряд бүгүнгү күннен ала ижин баштазын — деп, Тана Бекеновна дружинанын совединиин председателине, кичинек сынду, чала жок көстү, жүргүл-сары чачту Бичикеева Торкого, баштанып айтты.

Бичикеева Торко куучындады:

— Бистиг школдо партизан кижининг бөрүгү бар. Онын эззининг ады-жолун, эткен керектерин билип алары биске энгле учурлу керек болуп жат. Партизандардын өткөн жолыла барары бу бөрүктен, бу ла школдын бозогозынанг башталар.

Сбордын кийининде пионерлер класстары сайын таркап, узак куучын өткүрдилер. Бежинчи «а»-нын классный руководители Эмил Еркешевна бойынын классына партизандардыг изиле баратан жолды жартап берди.

КЕМЕЧИ КЫМЫРДЫН КУУЧЫНЫ

Журттыг карган улузынын айылына үренчиктер киргилеп, Алтайда Совет жаг учун тартыжу керегинде сурагылап турдылар. Карган улустыг кезиги балдарга «билбезис» эмезе «туку ол кижиге барзагар, ол билер» деп айдыжатар. Каа-жаалары нени-нени куучындап берзе, балдар оны чаазынга бичигилеп алат. Андый да болзо, партизандар ла Совет жаг учун тартышкандар керегинде куучындар школдо көп жуулды.

Термишев Сый, Олдоев Кумак ла Семендеев Бырчыт колхозто кемечи болуп иштеп турган, алтан жаштаг ашкан Кымырга келгилеген. Кымыр Кадыннын жарадында эски кеме жазап отурды. Уулчактар келерде, Кымыр ижин токтотпой, оды бөүп калган папирозын тиштенгенче, иштеп турды.

— Блар, слер качаннаг бери кемечи болуп иштеп келди-гер? — деп, Кымыр папирозын кўйдүрип, таңкылап, амырап отура берерде, Олдоев Кумак сурады.

— О-о, узак өйдөң бери... Же жаангайын эмес ле. Кезик өйдө кемечи, кезик өйдө малчы да болуп иштегем...

— Слер озодо улус ары-бери кечирип иштегенигер бе? — деп, Бырчыт куучыга киришти. Бастыра уулчактар Кемечининг нени айдарын сакый бердилер.

— Иштегем.

— Совет жаңг учун тартыштыгар ба? — деп, Кумак бачымдап сураарда, Термишев Сый ачынып, «Кумак суракты жастыра берген» деп ичинде сананды. Оныйынча болзо, андый сурак бербес керек болгон. Кымыр суракка каруу бергелекте, Сый кожуп ийди:

— Кызылдарды кечирген учун актар слерди алдында тың соккон дешкен, ол чын ба?

— О-о, оны не деп айдар! Айдарга жеңил эмес... Керек мындый болгон. Меге ол тушта он алты жаш. Сууны кемеле кечерге мени адам үреткен. Ого үзеери мен жакшы эжинетем.

Удабаган, Алтай ичинде аайлап болбос тартыжу башталган. Улус «кызылдар» ла «актар» деп жаңгы сөстөр таап айдыжып турган. Мен де оны кайкайтам.

Бир күн «кызылдар» ла дешкен. Ончолоры айылдарынаг чыккылап, таң атту улусты көрүп кайкагылап турдылар. Мен де ол улустыг ортозында. Олор бистинг айылдын жанына тура түшкүледи. Чындап та, олор шлём бөрүктерлү, кызыл чолмонду эмтир. Андый чолмонду бөрүкти кийген болзом деп күүнзеп турганым коркуш. Кызылдардын жааны болбайсын, туулган улуска куучын айдып, сөзин мынайда божоткон:

— Совет жаңг тургузылганынаг бери үчинчи жыл болуп браат. Бу жаңг каанды, жайзаң-байларды, абыстарды жок эдип, жерди жокту улуска жажын-чакка тuzаланзын деп берген. Эмди үй улус ла эр улус, алтайлар да, орустар да, казахтар да — ончозы бир түңгей. Олорго жаңгы Совет жаңг тургузылган. Улу Ленин каанды ла оног до өскө кижги кулданаачыларды жаба баскан. Лениннинг кийнининг барган улус большевиктер, кызылдар деп адалат. Актар Ленинди ле Совет жаңгы жоголтор амадулу улус. Слер биске жайылаар. Актарга болушпагар. Олордын мекезине кирбегер. Олорго жол бербегер. Жеңү бистинг колыста!..

Олор адамды кемечи кижн деп билип алган эмтир.

— Улусты кечирерге болуш — деп, адам меге айтты. — Бис Кадыннын ол жанына бирме бир кижн кечирдис. Суудаг олардын аттары эжингилеп кечкилей берди. Менин кемеле жакшы жүзүп турганымды олор кайкап, бирүзи бөрүгин сыйлап берген.

— Кандый бөрүк? — деп, Семендеев сурады.

— Шлём — деп, Кымыр айтты.

— Папаха эмес пе?

— Жок.

— Кубанка эмес пе? — деп, Сый сонуркады.

— Жок, балдар. Тегин шлём бөрүк... Удабаган, база ла улус келген. Олор бойлорын база кызылдар деген. Же алдындагы келген улустаг куучындары өскө, «Бис кызылдарды бедреп, оларго кожуларга турус. Актардын ижин берерис» — деп, олардын бирүзи жартаган. «Жок, бис кемди де көрбөдис» — деп, бистин айылдаш кижн айдарда, бир кижн чурап келеле, онын жаагын камчыла жара чаап ийген. Экинчизи бешадар мылтыгыла онын төжине түртүрип, адып ийеле, айткан: «Актарга болужып жат!»

Улус ыйлажып, өлө берген кижиге жууктаарынан коркыгылап турды.

Анайып турганча, олардын бирүзи келеле, нөкөрлөрүн жууп, чук тургузып ийди. Онызы, байла, олардын жааны. Кижн аткан кижини башка айрып алала, ол айтты:

— Тенек ийттер! Улусла куучындажып билгилебес. — Ол онын жүзине тажыйла, бистерге баштанып, оног ары унчукты: — Неге жажырып жадыгар? Кызылдар актарды истежет, актар оларды. Бис кызылдар. Нөкөрлөрис бу Кадыннанг кечкен. Бис оларго једижер учурлу. Канча кижн кечти? А? — Ол эмеш унчукпай турала, алгыра салды. — Айдараар ба, јок по!? Ончогорды адып саларыс!

Бу өйдө олор кемдер болгоны јартала берди. Актар деп адам билип ийген ошкош. Олор актар болгонын мен де билип ийгем, не дезе, кызылдар бисти адар деп коркытпаган. Көп куучындашкан. Кызылдар кижн атпаган, бу улус дезе...

— Кемечи кем? — деп, олардын жааны кыйгырып ийди.

Кызылдардын тоозын билип албаганына мен сүүне бергем. Адам байагы комудап отурган улустаг айрылып, ичкери базып, араай унчуккан:

— Мен.

— А-а, сен бе? — деп, байагы ла киж и алгырды. — Кечир! Кечирбес болзон. ол ту киж и чилеп... — деп, жагы ла адып койгон киж и јаар көргүсти. Адам мен керегинде унчукпаган.

Адам төртөн кире кижини Кадыннын ол јанына кечирди. Је калганчы төрт кижини кечирген сонгында, суунын ол јанында омор адамды та канайып та турдылар. Көрзөбис, адам јаратта јатты. Актар оны та өлтүрүп салган, та талдыра согуп салган. Јарты јок. Је удабады, јызырт-мызырт табыш угулды. Адыш. Бешадарлар үн алыжат. Кыйгы угулат. Ат киштейт. Бис айылдарысты таштап, арка јаар јажынып качтыс. Тоолу айылдарда тынду неме артпады. Агаш аразынаг көрүп турдыс. Мен адам ла керегинде сананып, эмди оны канайда кечирип аларын шүүп турдым: кеме суунын ол јанында.

Јаан удабады, беш кире киж и Кадыннын ол јаны төмөн атту мантада бергени көрүнди. Је јолой бирүзи адынаг антарылып, артып калган. Омор аттарын бу јаны јаар кечирди, бойлоры кемеге отурып, ойто кечтилер. Мылтыктардын табыжы јызырт ла јызырт. Удаган јок Кадыннын ол јанында корумнаг јойу үч киж и Кадын јаар жүгүрдилер. Омор кечип јаткан улусты жүгүрүк бажына аткылап турды. Кеме сүрекеј түрген клееткен. Уч кижинин бирүзи Кадынга јетпей жыгыла берди, арткан экүзи ого ајару этпей, кечип клееткендерди аткылап ла турдылар. Кеме бу јаратка једерде, төрт киж и јаратка чыгара секирип, кайа көрүп аткылап, ол јанындагы улустан качкылап брааттылар.

База бир көрзөм, ол јанында Кадын јаар көп-көп улус атту мантаткылап клеетилер. Омор маг бажына аткылап, бу да арткан төрт кижини ол јанынаг јер сайын жыга аткылап салдылар.

База бир көрзөм, кеме Кадынды төмөн араайынаг јараттай агып брааткан эмтир. Ол јанындагы улусты аттарынаг танып, койныма сугуп алган шлём бөрүкти кийген бойынча, Кадын јаар кемеге жүгүрдим. Кемени мен арай ла сууга акпай јадып тудуп алгам. Кайык јок. Мен айылымнаг агаш күректи алала, ол јаны јаар кечтим. Кечип, једип келзем, керберлериле таныш улус турдылар.

— Адам! — деп, мен чалкойто јаткан адама кыйгырып, айылай бердим. Ол онтоп јатты.

— Сен, кичинегеш, молодец! — деп мениң бажымды сыймап, ол бир куучын айткан кижиге айтты. — Адаң уур шыркалу. Сен кемени тудуп алганыңа — бис бастырабыс быйаныс јетиредис. Совет јаң сениң болужыңды качан да ундыбас... Је бис эмди сууның ол јанына барып, улусла јазап куучында жарыс. Адаңды түрген кечирер керек.

Мен оларды ончозын ойто бу јанына кечирдим. Кызылдардаң үч кижиге өлгөн, алты кижиге шыркалу. Адам јүк ле онтоп турды. Түн ортозында ол јада калган. Олөр алдында калганчы сөстөри мыңдый болгон: «Актар менен кызылдардың тоозын, мылтык-јепселдин сураган. Айтпагам. Олор оның учун мени аткандар».

Адамның өштин үлдүле үзе чаап салтыр. Эртезинде бис беш кижининг сөөгин јуудыс. Адамның ла айылдаш кижининг сөөгин алтай јаң аайынча эки башка салгандар. Уч партизанды дезе бир орого.

Кызылдар Кош-Агаш јаар атанарда, байагы ла кижиге алтайлап ла орустап куучындады:

— Алтайда бандиттер көп. Оларды үезин коротпогончо, Совет јаң бек болбос. Бис, кызылдар, акбандиттерди Алтайда јок эдер амадулу. Слер бойыгар көрдигер: акбандиттер бурузы јок улусты өлтүрүп, төгүндөп јат.

Оноң олар јүре берген... А ол улустың сөөктөри јер болуп түзелип калган. Олардың јаткан јерин көргүзип берер эдим, балдар. Је кайда јууганын ундып койгом.

— Ол улуста кубанка бөрүк јок беди? — деп, Семендеев Бырчыт сураарда, кемечи бажын јайкаган. Кымыр өрө туруп, малтазын алып, айылы јаар јанды. Ажып отурган күн оны айылы јаар үйдежип, сыртын алтын чогыла эркелеп, јарыдып тургандый болды. Эртезинде уулчактар Кымырдың куучының тетрадька бичип салгандар.

ТЕХНИКАНЫҢ КЫЙГЫЗЫ

Октябрь айдың ортозы. Школдо партизан кижининг бөрүгиге керегинде тал-табыш јуртта эмештен токтой берген. Школдың эжигининг үстүндө кызыл флаг элбиреп турды.

Эртечи школдо калганчы печкеге одынды салала, серенке јыжып, күйдүрердин кажы ла јанында ого сан башка табыш

угулды. Онын жүреги барт этти. Кыймыктанбай ла тыныштанбай эки-үч минут отурды.

Je серегкени жыжып, отты камызып ла јадарда, печкенин ичинен балалайканын табыжы угулды. Чын ла печкенин ичинде балалайка кыгырт-кылырт эдет. Эртечи алгырып, школдон чыгара жүгүреин деген бойынча, бир класска кире конды. Je класстагы партага табарала, школдын эжигинен чыкканын да билбей калды.

— Школдо көрмөс! Көрмө-өс! — деп кыйгырып, Мендеш эш төөн жүгүрди.

— Куда-ай! Печкеге отты салып ла јадарымда, печкенин ичинде балалайка ойной берди! Көрмөс деп немеге качан да бүтпейтем. Јок, көрмөс бар эмтир. Куда-ай, улустар! — деп, Эртечи тыныш алынбай куучындап турды.

Ол печкеге от саларга Мендеш эмегеннин кызын ла күйүзин айбылап алды. Олор школдо печкелердин оды үзе күйгенче болгылаган. Трубаларын јаап, айылдарына бачым јангылаган. Олорго кандый да табыш угулбады.

ЭКИ КОНОКТЫН БАЖЫНДА

Эртечинин школдо табыш укканы улус ортозына база ла јайыла берди. Кезиктери каткырыжат, кезиги бүдет.

Эртечинин табыш укканынан эки конок өткөн согында, уйуктаар алдында, Мендештин кызынын уулы Пепийек јааназына айткан:

— Эртечини уулдар балалайкала коркыткан. Эмди ол көрмөскө бүдүп јат.

— Канайда коркыткан, балам? — деп, јааназы Пепийектег сурады.

— Мордошев Тейт эјезинин ойноп турган балалайказын алып, Олдоев Кумакла, Семендеев Бырчытла кожо школдын јабынтызына чыгып, балалайканы армакчыла буулайла. Эртечи от салар өйдө, печкенин трубазына божодып, кагырадып, калырадып ийгендер.

Мендеш эмеген айтты:

— Учкандарды оны! Көрмөстөр болуп жүргүлезе, кеберлери кирер туру.

Керек јарталган кийининде, Эртечи узак өйгө улустап уйалып жүретен эди.

КЫМЫРДЫҢ УУЛЫ

Кымырдың уулы Кылык Ада-Төрөл учун болгон Улу жуудан жанбаган. Жууга атанарда, ол коркушту ыйлаган дежет. «Көбөркий өксөп-өксөп ыйлаган. Байла, ойто жанбазын озолодо билген болор» — деп, энези улуска куучындап туратан. Энези кижини санисанбас.

— Кылыктаг эки ле катап письмо келген. Калганчы письмозы 1943 жылда Сталинградта жуулажып турарда. Онон бери суру жок. Госпитальда жадарда соктырган сүри бу. «Жазына көрүп жүрүгөр» деп бир жанында бичип салган. Ох, баламнын балазы бар болзо, чын да, баладан балага, үйедег үйеге көрүп жүргей эди. Бис карып калганыс. Жуук төрөгөндөри көрүп жүретен туру — деп, Кымыр куучындап отуратан. Онын андый куучынын бу жуукта балдар эске алынып, ого айылдап келдилер.

— Кылыктын калганчы письмозы бу. Кычырзаар, балдарым, — деп, Кымыр уулынын узак жылдарга саргарып калган письмозын кодорып, балдарга кычыртып турат.

Учинчи отрядтын председатели Еркелеева Света письмоны чебер алып, араай кычыра берди: «Адам ла энем, сукадык жүрүгөр бе? Мал-ажаар тойу-ток по? Одын-суугар жеткил бе?.. Же, эне-ада, мен жаан эмес-шыркалу бололо, бир эмеш госпитальда жадып, эмди жазылып, фашисттерле согузарга ойто стройго чыктым. Кече тын согуш болгон. Оштүлөрдү кайра сүрүп, Сталинградты жайымдап аларыс. Жөнү түгөй ле бистин болор. Бүгүн, кичинек бош өйдө, слерге письмо бичип жадым. Бу менин нөкөрлөрүмле кожо соктырган фотомды жазына көрүп жүрүгөр. Удабас ла атака башталар. Бис атака башталардан озо партияга кирдис. Бу жуучылдын жүрүминде сүрекей жаан керек. Бис жөнү алып, жанып келерибиске иженигер. Же жакшы болзын. Бош өйдө база бичиirim. Кылык. 13/IV—43 жыл.»

Кылыктын письмозын кычырганда ла, энези көстин жазын ычкынып ийет. Көстин жазы өткүрө стенеде илип салган уулынын сүрин көрүп отурат.

— Слер биске уулаардын письмозын ла сүрин берип ийзегер. Слерге жаан алкышту, быйанду артарыс — деп, Света айтты.

— Көргөн жагыс фотоны слерге канайда берерис — деп. Кымыр айдат. — Онын ордына слер онын алдында соктыр-

ган сүрин алыгар. — Кымырдын энези чемодандагы жүзүн-
жүүр чаазындардын ортозынаг жинт кижининг сүрин чыгарды.

— Бу слердинг уулаар ба? — деп, балдар бир үнле сура-
гылады.

— Эйе, эйе, балдарым, — деп, Кымыр айтты.

— Ол тушта Кылык он үч жашту болгон. Ол адазынынг
шлём бөрүгин кийип, балдарла кожо ойноп жүрген. Колхоз
гөзөлип турар тушта бистинг јерге городтонг улус келип, га-
зетке бичип турубыс деп туратан. Ол тушта олордынг бирүзи
балдарды жууп алала, олорды фотокарточкага соктырган
Удабаган, «Белен бол» деп газетке чын ла ол бойы чыгып
калган. Саат болбогон, бу фотоны кем де биске городтонг са-
лып ийген. Оноң ло бери бу бисте — деп, Кылыктынг эне-
зи, көстинг јажын билдирбезинег арчып ийсле, фотоны бал-
дарга берди.

Кылык тегерик чырайлу, көзи јаан уулчак болгон эмтир.
Ол тере тонду, шлём бөрүктү. Адазынынг бөрүги ого јаан, је
андый да болзо, ол бөрүк ого тыг јарап турган эмтир.

— А шлём бөрүгеер эмди кайда? — деп, Кымырдан балдар
сурадылар.

— О, ол бөрүкти Кылык 1942 јылда жууга атанарда кийе
берген. Эски немени не кийер деп айдарымда, ол укпаган. Ош-
түлерди бу бөрүктү јенеле, ойто јанып келерим деген. Көөр-
кний оны кийгенче барала, кийгенче јанып келбеди.

Балдар Кылыктынг јуунынг алдында ла жуу ойинде соктыр-
ган сүрин тундештирип көрдилер. Жуу тужунда Кылыктынг
кебери чек башка эмтир. Военный пилотка, төжинде автомат,
чамчачан, кайыш курлу. Кебери тегерик ле бойы, көстөри
кичинек болгодый, алдындагы сүринде көстөри јаан болгон.
Эмди јаандаарда кебери эмеш кубулган. Ого үзеери жуу ойин
болзын.

— Слер бистинг школдын музейине Кылыктынг жууда ту-
жунда соктырган сүрин берген болзогор. Оны бис, көзибисти
чилеп, чеберлеерис. Шилдинг алдына ончозына көрүлгедий
эдип саларыс. Бу письмозы да анда кожо јадар — деп, Тер-
мишев Сый көстөрин јаанада көрүп, Кымыр ла онынг үйине
јайнаганду айтты.

Кымыр ла үйи балдардын сурагына бол јадала, уулыннынг
эки сүрин ле письмозын берип ийгиледи.

Школдын балдары улустан јангыс ла гражданский жууда
Совет јанг учун тартышкандар керегинде эмес, је анайда ок

Ада-Төрөл учун Улу жууда жуулашкан улустың ат-нерелү керегин јакшы билип аларга көп иштер өткүрип турды.

— Озогызынан ала эмдиги өйгө јетире албатының жүрүминде не болгонын ончозын јангыс ла бичиктең билип алар эмес. Бичикте бичилбеген, јаш бистерге јарт эмес солундар сүрекей көп. Ол солундарды бис јаан улустаг сурап, жууп, билип алар учурлу — деп, бир катап школдыг директоры Аркадий Анатпаевич линейкада тегиндү айтпаган. Оның учун школда пионерский отрядтар жүзүн-јүүр солундарды башка-башка сурактар аайынча жууп тургандары ол.

МЕНДЕШТИҢ АЧЫНГАНЫ

Бир күн эртен тура, Мендеш сойлон чайды ичип алган соңында, эжик кайра ачылып, үч уулчак кирип келди. Олор ончозы карганакла јакшылажып, оттың айагына јергелей отургылай берди.

— Јакшы-јакшы, балдар, — деп, Мендеш олорло эрке эзендешти.

Карганак ышты тумчугынан да, оозынан да чыгарбай, таңкылап божогон соңында Тейт чичке үниле сурады:

— Слер, блар, азыда гражданский жууда турушкан деп укканыс. Совет јанг учун канайда жуулашканыгарды биске айдып берзегер.

— Бис ол керегинде сүрекей сонуркап угар күүнис бар — деп, экинчи уулчак кожуп ийди.

— Слерге оны кем айдып берди? — Мендеш эмеген уулчактардан кайра сурады.

— Улус — деп, үчинчи уулчак көстөри јалтырап, айда салды.

— Бис гражданский жуу керегинде куучындар, кожондор, үлгерлер, чөрчөктөр жууп јадыс — деп, не керек келген амадузын Тейт айдып берди.

— Ох, балдар, балдар. Баш аймап калган. Је слерге онду нени айдып берерим.

— Је онду да эмес болзо — деп, уулчактар үн алыштылар.

— Је угаар... Бу керек 1921 жылда болгон. Ол тушта мен јирме бир јашту. Эң јаан уулыма беш јаш, экинчизине — үч, үчинчизине бир ле јаш болгон. Калганчылары кыстар болгон. Балдардын адазын актар өлтүрген! Мениң көзимче үлдүле

бажын эки жара чаап ийгендер... Бойымды озор узак кинчектеп, кыйнагандар. Беш жашту уулымды да килебей, ийттер базып салды. Эки-үч күннинг бажында Чуйды өрө көп улус чубажып чыкты. Озор кажы ла жерден эмтир. Мында алтайлар да, казахтар да, орустар да бар. «Кийинистег Сатунин келип жат. Улусты жолой кырып клеет. Монгол, Кыдат жаар гран өдөргө браадыс. Кем кожо барар, кожо барактар» — дешкен.

Мен бор-сарды жуунадып, балдарымнын бирузин кучактанып, жаанын жединип, ол улусла кожо Чуйды өрө баскам. Кош-Агашка жедип келеристе, мында улус көп болды. Озор гран өдүп болбодыс дешкен. Монгол ло Кыдат границазын жаап алган. Эм не болор? Ончо улус чөлдө бир канча күндердинг туркунына ачык тегерининг алдында жаткылаган. Анайып жатканчас, Сатунин келбес, ол бойынын солдаттарына өлтүрткен деп сөс угула берген.

Бис ойто кайра бурылдыс. «Кош-Агашта ла жадарыс. Актар келгежин, гран жуук» — дежип, анда база көп лө улус арткан эди. Ээх, балдар, балдар. Жолой жаан кызым жада калган. Кичинегин кучактанганча жериме жедип келгем... — Ас-мас улус бар эмтир. Оноң ло бери мында жатканым бу. Кызым шыралай-шыралай жаанап калган. Эмди Сулай кызымнын балдарын алып отурым. Эң ле эрке балам Пепийек — деп, Менгдеш Пепийекке баштанып айтты. — Баламнын чыдап та отурганы коркуш. Жаан аказы удабас черүден келер. Арткандары эзен жүрген болзо, кижы көрүп, сүүнип отурап эди.

— Оноң ары слерле не болгон?

-- Папаха бөрүк керегинде, айса, нени-нени билеригер?

— Же оноң ары бир эмеш тал-табыш болуп турала, оноң Совет жан тургузылды не. Оноң ло бери ончозы тымып барган. А слердинг папаха бөрүгеер керегинде нени де билбезим. Айдып берер эдим, же нени де билбезим. База кандый бир көөркийдинг бөрүги болды не ол.

Жааназынын куучыны божогонын билип, он бир жашту Пепийек унчукты:

— Каак, сени актар канайда кинчектегенин айтсаң.

— Мен айдып салгам, балам, — деп Пепийектинг жааназы эрке үнденип айтты.

— Жо-ок, каак. Сени сегис солдат орынга жаба тагала, ончозы канайда кинчектеген эди. Сен бооро Такпай каакка айттын не.

— Төгүнеле, тылбыраба, учкан! — деп, Мендеш тура жү-
гүреле, артыкта кургадып салган сабууны ала койды. Ол
Пепийекти сокпой, талайган колын ойто түжүрүп, көзинин жа-
жын бос курынын учыла арчыды.

Уулчактар оног ары сөс сурабадылар. Олор бир эмен
отурала, эрмек айтпай, айылдан чыгып, школ жаар бастылар.
Бастыраларынын көксинде уур санаалар болды.

Уур салым болгон. Жуу-чак качап да улуска ырыс экелбе-
ген. Ол качан да болзо, ачу-корон, ый-сык экелип жат. Байла,
анайда кажы ла уулчак бойында сананган болор.

Je ненин учун Мендеш Пепийектиг сурагына ачынган? Ол
жылдарда оныла не болгон? Баскын-тоскын актар оныла нени
эткен? Кем айдар? Такпай жаапак па? Жок, ол балдарга Мен-
деш керегинде пени де айтпаган. Байла, айдарга күч неме
болгон. Эмезе Пепийек жастыра неме уккан туру...

КЫРЛУ МЫЛТЫК

Гражданский жуу ла Ада-Төрөл учун Улу жуу керегинде
жууган куучындар, чөрчөктөр, кожондор көптөй берди. Олор-
ды ончозын текши тетрадька бичигилеп салган. Керек дезе
ол куучындар аайынча жакшы журайтан балдар көп журуктар
журагандар. Ксрөргө до жилбүлү.

Ого коштой балдар боом-ташту жерлерден үлдү, бешадар-
дын патрондорун таап, школго экелип тургандарын кайка-
раар. Мында керек дезе татка жирип салган үлдү де жадат.

— Балдар, слердин жууп алган ончо немелер музейге ке-
рек. Школдо музей ачарга турган амадугар сүрекей жакшы.
Боорогы тапкан бөрүк кемнин болгоны эмдигенче жарталба-
ган. Je ол кемнин?.. Балдар, ол Совет жаг учун тартышкан
жуучыл партизаннын бөрүги деп бис алагзу жок билип жадыс.
Ол бөрүк бистин музейде база жадар. Алтынчы «а» классты
школдын музейи эдип, эмештен жазаар керек — деп, школ-
дын директоры Аркадий Анатпаевич понедельник күнде бол-
луп туратан линейкалардын бирүзинде айткан.

— А кырлу мылтыкты музейге экелерге жараар ба? — деп,
Термишев Сый сурады.

— Жараар, жараар, Сый.

Термишев Сый адазынын кырлу мылтыгын улус керек де-
зе тоолу да күнге андаарга сураганда бербейтен. Адазы тирү

болгон болзо, уулы ла энези эмди канча кире аннын эдин жибес эди. О, адазы ол мылтыкла бир де анды јастыра атпайтан. А бүгүн дезе уулчагы оны школдын музейине табыштырып јат. Термишев Сыйды кыйгас, керик дежетен. Эмди школдо балдардын, керек дезе үредүчилердин де, ол керегинде шүүлтези чек кубулган. Олордын алдында иштеңкей, ајарыңкай уулчак турды. Гражданский ле Ада-Төрөл учун Улу јуулар керегинде куучындардын көп сабазын школго Термишев Сый јууган деп айдар керек. Сый калганчы өйлөрдө чек өскө уулчак болуп кубулып калган.

Удабады, Сый адазының мылтыгын школдын музейине табыштырып берди. Бу керегинде табыш јуртта тыг болды. Эр улус «бала тенек» дежип, школдон ол мылтыкты ойто аларга санаалары токтобой турдылар.

Музей болгон класста нени көрбөзін: мында топшуур, агаш табак, агаш аяк, суску, очок ло оноң до өскө көп немелер болды.

— Слер меге ол Термишевтин мылтыгын берип ийзегер. Солып ийзегер. Менийн база андый ок, је јангыс чечен эмес. Школго мылтык ла болзо болбой... — деп, директорго јажы јаанай берген Аргачы өбөгөн айдып отурды.

Директор узак јөпсинбеген, оноң учында айтты:

— Канайдар база алгайыгар Бойыгардыйын экелип салыгар.

Аргачы өбөгөн сүүнгенине капшай ла мылтыгын барып экелген турды.

— Јаан быйаным, алкыжым слерге јетсин. Аай болзо, слерге аннын эдин амзадып ийбей база — деп, өбөгөн школдон чыгар алдында директорго айдып турды.

СЫЙ

Аргачы мылтыкты апарган деп Термишев Сый ол ло кўн уккан. Онын урок то үренер кўни јок болды. Тегерик кара көстөрине јаш түүлип калганы көрүнөт. Је онын көксинде кандый да айдылбаган ачу-корон сыс бар. Эңирде школдон келеле, Сый Аргачы өбөгөнниң айылына барды.

— Мен мылтыгым аларга келдим...

— Сен оны кайдарын, балам! Сен эм кичинек. Андый ок кырлу мылтыкты мен школго апарып салдым.

— Јок, мен мылтыгымды кемге де бербезим. Андый болзо,

школго до бербезим. Берседеер! — деп, Сый айдала, ыйлай берди.

— Же бу кижинин мылтыгын кайдар? — деп Аргачыны үйи адылып ийди. — Бойыгнын мылтыгыгла алдында канайда андаган! Бер, бер. Тең амыр ла болзын, алып бер!

Аргачы Сыйга мылтыкты ойто берип, айтты:

— Же, анчы кижиде бол. Адазынын жангыс уулы анчы болотон. Школдон менин мылтыгымды экелип бер, же бе...

Аргачыга удур Сый эрмек айтпады. Ол мылтыгын алала, жана берди. Базыды түрген, тыныжы жаан.

Школдо Сый керегинде куучын жангыс ла үредүчилер ортодо өткөн. Сыйдагы мылтыкты ойто экелзин деп кем де сурабаган. Аргачынын мылтыгын неделенин бажында апарын бердилер.

КИЧИНЕК ЖУУЧЫЛ

Кызыл Черүнийн күнийн кийининде үчинчи отрядта бир неделенин бажында пионерский сбор болгон. Ол сборго пионерлер Чепонов Кирбикти кычырып, гражданский жуу керегинде куучындап берзин деп сурагандар. Эмил Эркешевна балдарла кожо партада отурды. Ого Кирбиктин куучынын угарга база жилбүлү болды.

— Же мен слерге бир учурал куучындап берейин — деп, Чепонов куучынын баштады. — Мен ол тушта он эки бе, он үч пе жашту. Ол тушта алтай улус чук жаткан эмес. Бир күн ада-энем меге ат ээртеп береле, айттылар: «Бу экче чаазынды төмөн журтка жетир. Сельсовет кайда деп сура. Сельсоветтин жаанына бер. Ойто түрген жан». Мен атка минеле, он эки километр жерди түрген өткөнүмди сеспей калтырым.

Журтка жууктап келзем, аттар эмес аттар, улус эмес улус эмтир. Эңир кире берген. Төрт кышту турага жууктай жортуу келдим. Тышкары мылтыкту кижиде турды. Ол меге «Стой! Стой!» — деп кыйгырып турды. Мен нени де ондобой, там ла жууктап клеетим. Мылтыкты ол кижиде жаагына жаба тудуп, өрө көдүрерде, турадагы бир орус үй кижиде чыкты. Ол «Атпа, атпа, ол менин балам — деп кыйгырып ийди. — Не келдин? Капшай айт». Мылтыкту турган кижиде часовой эмтир. Мен койынымнан экче чаазын чыгарып келдим... «Пакет» дешти. Часовой алып, тыштында бичигенин кычырып, «пакет» деп кыйгырды.

Анап-мынап улус жүгүрүжип келдилер. Ончолоры мен экелген чаазынды ууй туткулап ийди. Бу өйдө байагы орус эмеген меге калаш береле, айтты:

— Түрген жап, балам. Мында артарга кичинек те өйгө жа-
рабас.

Улус та нени эдип турган, јарт эмес. Мен јерим јаар ойто маптадып јандым. Кийининде угуп турар болзо, ол мындый неме эмтир.

Пакетти Катанду деп јердеп актардып штабы ийген. Оны кырлар, суулар кечире тегин улус бой-бойына јажытту бери-
жип экелген. Учында меге апарарга келишкен.

Ол пакет Чуйды өрө чубажып турган арткан-калган бан-
диттердип јаандарына келиптир. Је јаандар амырап, аракы-
дап јадарда, байагы часовой ло онын нөкөрлөри ол пакетти
бойлоры ачкылап, кычыргандар. Анда мынайда бичиген бо-
луптыр:

«Слер, господалар, бойыгардып солдаттарыгарды Кал-
бакташка јетней, олордып мылтыгын айрып, бойлорын арес-
товать эдигер. Кичинек ле мойношкондорын ол ло јерине
адып салыгар. Арткандары бүдүмчи јок, олорло нени эдерин
бойыгар ла билигер. Је ундыбагар: слердин апарып јаткан
солдаттар — бүдүмчизи јок ийттер. Штабтып указы.»

Мыны кычырган солдаттар бой-бойларынап сөс алыжып,
ончозы түймөп чыккандар. Кезиктери мылтыгын алып, кезик-
тери јангыс ла аттарга минип, Огдой јаар качкылаган. Офи-
церлер отурган турага олор граната чачкандар. Көп сабазы
өлгөн. Шыркалулары да бар. Солдаттары качып жүре берген
сонгында, тирүү арткан акгвардеец-командирлер бой-бойлорын
адышкан дежет...

— Бот андый керектер болгон, балдар, — деп, Чепонов
Кирбик куучынын божотты. — Акгвардеец-солдаттар ненип
учун кызылдар јаар көчкөн дезе, олордып јаандары олорды
мекелеп турган деп јарт билип алгандар.

БАШТАПКЫ ПИСЬМО

Эмил Эркешевна районго келеле, таныш военкомго кире-
рин ундыбады.

— О Эмил Эркешевна, мен бу ла күндерде Шуриннип ад-
резин таптым — деп, майор Қаличев үредүчиле эзендежеле,
айтты. — Ол Москвада иштеп турган эмтир... Слердин школ-

дын пионерлери ого бичигежин, ол карууны кыйыш жок берер. Адреси районнын орто үредүлү школына берерге турала, слердин школго берерге күүнзедим, не дезе, ады жок жуучылдардын сөөги слердин журтта. Чын ба?.. Чын.

Эмил Еркешевна военкомног чыгарда, күн талтүш эмтир. Үредүчи школго келип, бойынын классынын балдарыла кожо Шуринге письмо бичиди. Чанкыр Алтайдаг кичинек экче конверттү письмо канча жерди өдүп, Москва жаар жүре берди. Письмого каруу келерин балдар сакугылап, жаан ижемжилү жүрдилер.

«БӨРҮКТИН ЭЭЗИ ЖОК»

Школдыг балдары «Партизандардын изиле јоруктаар» деген ижин бир де кичинек токтотпой турдылар. Бу иште анчадала Эмил Еркешевнанын 5 «а» классы эрчимдү туружат. Класстын партизандар керегинде жууган куучындары экинчи калыг тетрадька толуп браат. Олдоев Кумактыг бойы бичиген «Орук јолдогы туштажу», «Кызыл мааны» деп эки кичинек куучыны база партизандар керегинде.

Школдо Эмил Еркешевна башкарып турган литературный кружокко көп балдар бичиткен. Бу кружокко Мордошев Тейт база бичиткен, је ол балдарга ла үредүчиге озо баштап сүреен чаптык эдеген. Кружокто до, урокто до ол јаантайын журап отурар, эмезе иштенип отурган балдарды чаазыннаг ок эдип, резинкала үредүчи көрбөс аразында адып ийетен.

— Јоо-јоо! — деп, бир катап кружокто кем де кыйгырып, чыгырып, ыйлай берген.

— Не болгон? — деп, үредүчи сураарда, балдар айдышкан:

— Мордошев резинкала адып ийген.

Кызыктыг көзинин алды кып-кызыл эмтир.

— Тейт, сен јакшы журап јадын. Је баштагыг, коомой үредүүг сени јакшы јолго качан да тургуспас. Кружокко эмди келбе. Мында неме этпес кичи тегин калас не отурар, улуска качаанын не јетирер. Јан, чыгып бар — деп, Эмил Еркешевна адылып, Олдоев Кумактыг бичиген куучынын кычырып баштай берди.

Мордошев Тейт класстаг чыкпады. Ол тегин ле отурды. Онын кулагына Эмил Еркешевнанын јобош, эрке ле јилбүлү үни угулат. Балдар оны тыныш та тынбай угуп тургандый.

Куучындарды кычырып божогон согында, Эмил Еркешевна ол куучындар аайынча Кыбыев Кадузыннын жураган журуктарын балдарга көргүсти. Журуктар көп тә, јилбүлү де болгон. Балдар журуктарды үредүчиниг колынаг алып, жуугынаг көргилейт. Јагыс ла Мордошев Тейтке көрүнбей турган неме ошкош. Ого журукты көрөргө кем де бербейт. Ончо балдардын ортозында ол јагыскан немедий отурды.

Кружокто турушкан балдар көп куучындар ла үлгерлер бичигендер. Олорды кычырарга јилбүлү ле солун. Анчадала үлгерлер.

Бир неделениг бажында Мордошев Тейт үчинчи уроктын кийининде Эмил Еркешевнага жууктай базып келеле, айтты:

— Эмил Еркешевна, мен үлгер чийгем... Көрзөгөр — ол үредүчиге жукачак тетрадь берди. — Мен эм баштактанбазым. Кемге де чаптык этпезим, Эмил Еркешевна.

— Је, јакшы. јакшы, Тейт. Сөзинге бүдүп турум...

Үредүчи ле үренчиктин мындый кыска куучыны чүрче ле өдүп калды. Ол куучынды кем де укпаган, сеспеген.

Мордошев Тейт «Бөрүктин ээзи јок» деп үлгер бичиген эмтир. Чын, бөрүк кемнинг болгоны эмдиге ле јарталбаган.

— Эмди Тейт слерге бойынын үлгерин кычырып берер. Кычыр, Тейт, — деп бир күн үредүчи балдарга јарлады.

Мордошев, јүзи кызарып, кемзинип, балдардын алдына чыгып, јоон үниле кычырып баштады:

Сен қалапту жылдарда
Советтер учун тартышкан.
Сүүген төрөл Алтайда
Совет жаңды тургускан.
Баргаа-кулузынду јаландарда
Баатыр кептү жуулашкан.
Бажыгды кестирип, учында,
Айса, анда јыгылган.
Сенин ады-јолыг кем?..
Јагыс ла бөркин арткан.
Бүгүнгү ырысты, јайымды
Улус сенен алган.
Бүгүнгү бистен сеге
Јүрүмс учун быйан болзын.
Ээзи јок бөрүктин
Ээзи чыгып, макталзын

Тейт үлгерин кычырып божодоло, јерине келип отурып алды.

— Анда үлгерлер кө-өп — деп, балдардын кемизи де айтты. — Бир тетрадка толо. Жажырып бичип јат.

— Төгүнле. Кайдаг көрдин! — деп, Тейт унчукты.

— Је мында ненин јаманы бар, Тейт? Мен бодозом, карын јакшы. Сенин бүгүнгү үлгериң сүрекеј јакшы. Бот, эг јакшы үлгерлерди, куучындарды јуун, рукописный альманах эди чыгарарыс.

Удабады, школдо «Јиит үндер» деп литературный стенгазет чыкты. Мында Мордошев Тейттин фотосүри ле бир канча үлгерлери, Олдоев Кумактын бир куучыны ла фотосүри, анайда ок база беш кире баланын бичигендери чыккан. Јурукчы Кыбыев Кадузын бу газетти јүзүн-јүүр орнаменттерле сүрекеј јакшы кееркеди, көрөргө јилбүлү эдиптир. Газетте онын гражданский јууга учурлалган «От-калапту јылдарда» деп јуругы да чыкты.

Кружоктын кийининде Эмил Еркешевна јолды өрө јанып отурды. «Талантту балдар не аайлу көп. Олорды таап, олордын өрө өзөрине үредүчилер болужар керек. Бистен, үредүчи улустаг, балдар келер өйдө кандый кижилер болотони јаан камаанду. Олор башка-башка иштү, јүрүмдү, амадулу болор. Кезиги учёныйлар, инженерлер, трактористтер, үлгерчилер, јурукчылар, эмчилер болор. Олордын салымы эмди бистен јаан камаанду» — деп, Эмил Еркешевна браадып, бойында сананат. Онын алты јашту уулчагы бор-сар ишти эдип салтыр. Энези иштег келзе, чай јаантайын белен болотон. Таптагај-туптагајды белетеп койтыр. Мынызы энезине јаан болуш.

«Удабас школго барар. Јаандап келзе, балам кандый кижилер болгой не?» — деп, Эмил Еркешевна бойынаг бойы сурады.

МОСКВАДАГ КЕЛГЕН ПИСЬМО

Мендеш эмеген туранын күн келтегейинде јаскы күнниг изү чогына эркелеткен отурды. Ол экинчи канга тагкы тартып, тагкыдаг суузы канып, күнниг изүзине маказырап, туку байадаг бери Пепийекти сакыйт.

«Пепийек школдын јанында не керек туру болбогой. Анда балдар бүгүн не кыймырап, јагыс јерге чогула тўжет. Ба-

за кандый бир өлгөн кижининг незин-незин таап экелгиледи бе?» — деп, Пепийектинг жанбай, удап турганына ачынып, өрөкөн сананды.

Учы-учында, Пепийек келерде, жааназы өрө туруп, сурады:

— Капшай жанбай, не анда удап туруң?..

— Москвадан письмо келген. Жаан класстың балдары кычыргылап турган.

— Каан кижиден бе?

— Эмди каан кижиде бар эмес. Каандарды слер бойыгар агтарып саларыгарда.

Уулчактын бу сөстөри кежирине тура бергендий, Менгдеш эмеген жөдүлдөп, уялалып, эпжоксына берди. Же андый да болзо, Пепийекти адылды:

— Тылбырабай айылга кирип, чайла!

Пепийек ле Менгдеш жааназы айылга ээчий-деечий киргиледи. Пепийек книгалу сумказын орынның үсти жаар мергедөп ийди. Мыны жааназы көрүп, энчикпей айтты:

— Жуукта ла жаны мен сеге сумкаңды анайып мергедебе дедим не! Тур, сумканы ал! Салатан жерге сал!

Пепийек тың мойношпой, сумказын өскө жерге салып, школго кийетен кийимин де суурбай, жааназының уруп берген чайын ичип, салган курсагын жий берди.

— Айдарда, письмо кемненг келген дейдин?

— Шурин деп генерал-майор бистинг школдың балдарына партизандар керегинде чийген. Ол мында Алтайда Совет жаң учун жуулашкан.

Менгдеш узун соруулду кангазына танкы азып, оны тиштенип алала, белин жүктешип ийеле, школ жаар басты. «Бу мының жаан-жажыла канайда берди бу. Боородон ло бери, туку качан жок улусты тиргизерге турган чылап, өлгөндөрдү не кичеей берген. Тирүү улуска анайда не ажару салгылабай жат?» — деп, Менгдеш эмеген школго жеткенче сананды.

Школдың жанындагы балдар ойто школго киргилей бертир, табыш жок. Көзнөктөр өткүре класстардан үредүчилердинг үндери угулат. Ол бир эмеш ойгө тынып-тынбай, үредүчилердинг үнин тындайт. Кангазы өчүп калган.

«Эмди ончо улустың балдары үренип жат. Яслялу, школду. Эмдиги улуска не аайлу ажару салып жат. Совет жаң, партия деп неме не аайлу. Сен колхозко жакшы иштединг дейле, мында пенсияны база көдүрүп ийгендер. Жети салковойдың ордына он жети салковойды алары карган кижиге коомой бо?!»

Алдында бис бойыс кандый жүргенис, балдарыс канайда өскөн?» — деп, озогызын эске алынып, Мендеш узак туруп калтыр.

— Слердин школго үренер күүнигер бар ба, блар? — деп, кенете эр кижиниң үни оныг сананып турган шүүлтезин үзүп ийди.

Мендеш кайа көрзө, школдын директоры Аркадий Анатпаевич жанында турды.

— Яш тужым ойто келген болзо, үренер эдим. Баканыг базыдын көрүп, женижин не сураар дегенин бирүзи, эмди жыгыларга жүрген кизи нениг јерин алатан эди... Бу слерге кемненг письмо келген?

— Москвадан. Шурин деп кижиден. Ол бистиг јуртта Совет јанг учун өткөн јуу-согушты сүрекеј јакшы билетен эмтир. Карындаштык сөөктө кемдер јатканы эмди биске јарталды...

— А ол кизи бойы керегинде бичип јат па?

— Кыскарта бичип јат. Алтай јерде, анчадала бу бистин јурт учун ологро акгвардеецтерле согузарга сүреен күч келишкен эмтир.

Аркадий Анатпаевич Мендеш эмегенле бойыныг кыбына келип кирди.

— Слер чүрче ле мени сакып алзагар. Письмо пионервожатыйда эди.

— Тана Бекеновна, Шуринниг письмозын берзегер. Мен оны Мендеш јаанакка кычырып берейин. Сонуркап јат.

— Алыгар, алыгар, Аркадий Анатпаевич — деп, Тана Бекеновна Урсулова чанкыр конверттү письмоны директорго алып берди. — Бис кече дружинаныг алдында кычырып, оног отрядтар сайын база катап кычырганыс. Балдар тыг сүүнгилейт.

Аркадий Анатпаевич письмоны јайа тудуп, Мендешке көргүзип, айтты:

— Је кычырып јадым.

Аркадий Анатпаевич письмоны орустап кычырбай, орустап бичигенин бойына кычырып, ол ло тарыйын алтай тилге көчүрип турды: «...Мен слердин письмогорды алып кычырала. сүүндим. Москвадан ыраак-ыраак Алтайдыг кичинек толугынаг учуры јанг письмо келерин бу жүрүмимде качан да сакыбагам. Совет јанг учун өткөн ол тужундагы ой бүгүнгү ой-лөрдөн чик јок ырап калган. Је јаш үйе жүрүмин ол кату ойло

костёрды кўйдүрери башталды. Жерде беш айры чолмонды казып белетейле, кажы ла айрыда чырбагал одын жууп салган. Ол белетеп салган одынды беш бала «Кемниң озо күйер» деп маргаандажып, кўйдүрдилер.

Жалбыш жаандап, кызыл мааны элбиреп тургандый, өрө кейге кодүрилип турды. Балдар айландыра туруп алган кожондожып, каткырыжып турдылар. Партизандардың ады-жолын келер күсте Октябрьдың байрамына келиштирип бичиир деп линейкада жөп болгон.

Пионерский костёрдың жанында көп үредүчилер болды. Олордың тоозында директор, керек десе техниккалар да болды.

— Тана Бекеновна, а партизандарга памятник эдерге жараар ба? — деп, дружинаның совединиң председатели Бичикеева Торко сурады.

— Бу сурак аайынча бооро кышкыда районның төс жеринде акча жок деп айдышкан. Сөөктөрдө кемдер жатканын озолдо билип алсаар, ол до жакшы дешкен.

— А бис... бис, айса болзо, акчаны жууп, памятникти бойыстың акчабысла этирип алзабыс не болор? — деп, Торко оноң ары јилбиркеди.

— Акчаны кайдан белен таап аларга туругар? — деп, куучынга школдың директоры жара киришти. — Школдо акча жок. Керек десе керектү пособиелер де алар акча жок.

— А бис колхозко сакман болуп иштеген учун акчаны колго албай, жууп алзабыс кайдар — деп, Мордошев Тейт унчукты.

— Памятникти эдерге көп акча керек, балдар, эки-үч мунган ажыра, чынынча айтса, оноң до көп.

Аркадий Анатпаевич балдардың бу мындый шүүлтези токтоп калзын деп сананган. Чындап та, андый көп акчаны школ кайдан алатан? Балдар оны ондоор эмес. Кайдан билзин.

— Бис быжыл јайыла колхозко иштеген акчабысты база берерис — деп, Олдоев Кумак база бир жагы шүүлте чыгарды. — Бооро сакмандайла, кажы ла бала сегис күнге он јети салковойдон иштеп алган. Бистинг јаан класста јүс јирме бала. Мынанг бодозо, не аайлу көп. Јайыла иштезебис, көп акча жуулар.

— Эне-адабыс биске база болужар. Бир эки де салковой берзе, түйгей ле јемешкин болор — деп, Бичикеева Торко айтты.

Балдардыг јанында турган Эмил Эркешевна, Аркадий Анатпаевичтин јанына базып келди. Онын кӱстӱринде кандый да одычак куйет. Ол балдардыг јӱзӱн-јӱӱр шӱӱлтезин ичинде јарадып, директорго айтты:

— Аркадий Анатпаевич, балдар јаан учурлу сурак кодӱрип жадылар. Бис ологорго чокум, јарт санаа-шӱӱлте тургузып берер учурлу.

— Эйе, бис балдардыг мындый јакшынак санаа-шӱӱлтезин ӱчӱрбей, ологорго јаан болуш јетирер учурлу. Је бу керекти эне-адаларыла колбулу ӱткӱрер керек. Онон ӱскӱ эне-адалары балдарыстыг акчазын школ алып јат дежер.

— Бот, бот, Аркадий Анатпаевич, мен де анайда сананып жадым, мында эне-аданыг кӱӱн-санаазы, јӱби база керек болуп јат.

Аркадий Анатпаевич бӱрӱнги кийде јаркындалып, куйӱп турган пионерский костӱрдыг јанына балдарды јууп айтты:

— Бу слердин айдып турган керектерди эне-адагарла база јӱптӱшсӱбис кайдар? Онон ӱскӱ јаныс ла бистин кӱчис бо-го јетпес.

— Је, је — деп, балдар бир ӱнле каруу бердилер.

Карангуй там ла кирип, теұериде јылдыстар байагызынан чокту мызылдажа берди. Чырбаалы ӱзе куйӱп бараткан пионерский костӱрдыг чедиргени кейге ас кодӱрилет. Удабады, балдар отты ӱчӱреле, айылдары јаар јангылай берди. Ологор бӱгӱнги пионерский костӱрдыг јанында болгон јаан учурлу суракты эне-адаларына јетиреринде аланзу јок...

БАЛДАРДЫГ ЭКИНЧИ ПИСЬМОЗЫ

Удабас ла школдо ӱредӱ божоор. Балдар класстан класска кӱчкилеп, айылдарына ырысту јанар. Ологорды колхозтыг јаландары, пастух ада-энелери, тӱрӱӱндӱри, кандый бир јерде најылары тӱрген јолугарга сакуп жадылар. Балдар Москвада иштеп турган генерал-майор Шуринге письмо бичиприн ундыбады.

«Нӱкӱр кару генерал!

Бис јайгы каникулга барып жадыс. Ончобыс класстан класска јакшы темдектерлӱ кӱчтис. Јайыла јакшы амырап, кӱскиде тӱрӱл школыска ӱренерге ойто келерис. Јайгы ӱйдӱ колхозко ӱлӱг белетеп аларына болужарыс. Кезик балдар

тайга-таскылга барып, эне-адазыла кожо койлор кабырар. Же бис «Партизандардын изиле јоруктаар» деген ижисти токтотпозыс. Совет јаг учун тартышкан улус керегинде көп куучындар јууп, школыста музей ачып алдыс. Келер Октябрыдын байрамында карындаштык сөөктөргө келип, анда бу өйгө јетире ада-јолы јок јуучылдардын ады-јолын таап бичирис. Олорды качан да ундыбазыс. Бис, школдын јүс сегизен беш үренчиги, Јетинчи ноябрьда слерди биске айылдап келзин деп кычырып түрүс. Слерди келер деп, бис јаан ижем-јилү сақырыс. Байрамды кожо өткүрерис. Баштапкы сентябрьга јетире јакшы болзын. Су-кадык јүрүгөр, Виктор Михайлович.

Школдын 185 үренчиги.»

Балдардын бичиген бу мындый письмозы Москвага удабай једерине, оны Шурин алып, кычырып сүүнеринде алаңзу јок. Же балдардын кычырузына та келер, та келбес. Онызын күскиде ле көргөй...

ЭНЕ-АДАЛАРДЫН ЈУУНЫНДА

— Бу не атазы, јылдын учында эне-адалардын јууны качан да болбойтон јок по?» — дежип, улустыг көп нургуны кайкажып, школ јаар мендегилейт.

Школдын директоры балдар партизандардын ады-јолын бедреп, олордын ат-нерелү јүрүмине учурлаган музей төзөгөни керегинде куучындайла, учында мынайда айтты:

— Үренчиктер Совет јаг учун јыгылгандарга учурлап, памятник тургузарга јадылар. Оны тургузарга көп акча керек болуп јат... Балдар бооро сакмандайла, алган акказын эмди јайыла иштеген акказын памятник тургузарына берерис деп јөп чыгаргандар... Үренчиктердин мындый шүүлтезин слерге јетарип јадыс. Јарадып туругар ба?

Директор куучынын токтодоло, јерине отурып алды. Бир кезек өйгө залда табыш күүлей берди.

— Бу эмдиги ач-үрен тен торт коркуштана берген — деп, кемизи де ајдат.

— Кижинин тўжине кирбес неме тапкылаар туру не! — деп, экинчизи кайкайт.

— Эйе-эйе, балдар чын эдип јат. Јаңыс андый көп акчаны кайдан алгылаарга турат не?..

— Эм иштеп алган акказын школго береле, учазын неле жабар? — деп, кемизи де кородойт...

— Же кем куучын айдар? Бери чыгып, куучындагар -- деп, жуунның председатели улустан сурады.

Улус унчугушпай узак отурды.

— Меге сөс беригер — деп, колхозтын председатели колын көдүрди. — Мен бодозом, нөкөрлөр, бистин балдарыс Совет жаң төзөгөндөргө, Совет жаң учун тартышкандарга памятник тургузар деген сурак көдүргени сүрекей жолду. Бу шүүлтени жарадып ла жөпсинип турум. Же мыны жаңыс ла сөслө, күүнле жарадып жаткан эмезим, анайда ок бу керек жаңыс ла школго жарбыкту эмезин жартаарга турум. Совет жаң учун кажыбыстыг ла төрөөндөри, ада-энези, ага-карындажы жыгылган. Олорды ундыбайлы, нөкөрлөр! Айдарда мен колхозчыларга, эне-адаларга, мындый кычыру эдип жадым: бу керекке бир күннинг ишжалынын акказын берер керек. А бистиг иштеп турган колхозчылардыг тоозы эки жүстөп артык. Бир күннинг ишжалын жууп ийзес, жакшы болуш болор. Же анда канчадаг, үч салковой, эки, төрт — кемнинг канча кире иштеп алганынан камаанду неме ине бу...

Залда тал-табыш база ла көдүрилип чыкты. Улус бу шүүлтени жарадып турганы билдирет.

— Меге сөс -- деп, Чепонов Кирбик туруп чыкты. Ол улус жаар бурылала, үнин кенгидип, эрмегин баштады: — Чын, нөкөрлөр. Бу памятник тургузатап шүүлте жаап учурлу эрмек. Мен бу керек учун жаңыс та күннинг ишжалын эмес, керек дезде эки де күндийин берерге белен. Ол улус биске бу жайымды, бу ырысты жуулап берген. Мен бойым да оның учун канымды төккөм. Совет жаң учун тартыжу мөңкүлик артар учурлу. Мениг айдар сөзим ол ло...

— Меге — деп, Сулай унчукты. Сулай, Пепийсктинг энези, Мендеш эмегеннинг эң кичинек кызы, ада-энелердинг болгой. колхозчылардыг да жуунында качан да эрмек айтпаган кижиги, эмди сөс алып, залда отурган жеринег ле өрө туруп, айтты: — Памятникти тургузарына мен база жөпсинип жадым. Акчаны кысканыш жоктон берерис...

Отурган улус Мендеш эмеген колын көдүргенин кайкап көрдилер. Ончолоры нени де шымыраныжа берди.

— Болор, болор, нөкөрлөр! — деп, жуунның председатели улусты токтодып, Мендеш эмегенге жалакай көрди. — Же, слер куучындагар, блар...

— Мениг јажым јаанап, өзөр јылым түгенди, өлөр күндерим жууктады — деп, карган эмеген эрмектенди. — Мынча ойгө жүреримде, оок балдар мындый јаан сурак көдүргенин качан да көрбөгөм. Озодо мындый балдардан болгой, јаан да улуста јаан шүүлте айдар улус ас табылатан. Бистин Совет жаң жаан-јашка бир түней жаң бергени бу туру. Бу мындый жүрүм учун көп улус жыгылган, канын төккөн. Кайра баспаган. Мен бойымнын пенсия акчамнанг памятник тургузарга база акча берерим, мындый жаан баштанкайга нени де кысканбас керек. Мениг де уулым жууда жыгылган.

Јаанактын эрмеги кандый да бүдүмчилү ле өдүни угулды.

Ада-энелер школдонг чыгып јандылар. Майдын калганчы күндери там ла јылу чалыйт. Удабас ла јайдын изү айы јанырар. Кей ару. Тышкары жүрерге сүрекеј јакшы ой. Јылдыстар чаңкырайыжып ла туру. Эбире кеен ле јайым. Мындый ойдө тынарга ла сананарга јенил.

Бүгүн ончо улустыг санаазынан јангы ла өткөн жуунда болгон куучын, байла, чек чыкпай турган болор.

ЈААН ТУШТАЖУ, ЈААН КУУЧЫН

— Шурин качан једип келгей не? — деп, үчинчи отрядтын председатели Света Еркелеева Эмил Еркешевнадаг сурайт. — Бис канайып оныла тушташкыйс не?

— Јаан туштажу болор, Света. Мындый туштажуда бис качан да болбогоныс — деп, кызыкактын сурагына үредүчи каруу берди. Ол каранга бойы да жүрексиреп тургандый

Алтынчы ноябрьда, эртен тура, школдын јанына «ГАЗ-69» таңмалу машина келип тура түшти. Машинадан буурыл папахалу, чала боро шинельдү, тал орто сынду кижичыкты. Оны ээчий чаңкыр көстү, јаандап калган үй кижичыкты ле райвоенкомнын комиссары нөкөр Алексей Петрович Каличев чыкты.

Школдо байрамга белетенип ле жаан айылчыны сакып турган балдар айылчыларды ууй курчагылап ийдилер. Школдын участогында өскүрген чечектериненг энг јакшыпак букеттер экелип, айылчыларды уткыгылап, школ јаар ууландылар.

Айылчылар директордын кыбына киргилей берди. Ончо балдар генерал-майорды көргөн бойынча, жүрексиреп чыккандар: олар оны бүткүл јылдын туркунына сакыгандар. Школдын ичинде тал-табыш угулбайт, је кыймыраш тын болды.

Тогус часта балдар отрядтар сайын стройго туруп, карындаштык сөзктөр жаар ууландылар. Күн аяс турган. Ыбарга пионерский мааны элбиреп браатты. Стройдыг алдында ачык «ГАЗ-69» тагмалу машинада генерал-майор Шурин, майор Каличев, айылчы үй кижы барып жаттылар. Шурин ле Каличев парадка кийетен военный кийимдерин кийип алгандар. Стройло барып жаткан үрөнчиктердин кийининег төрт машина ээчий-деечий араайынаг баргылап жатты. Эг алдында машинада колхозтын кызыл маанызы элбирейт. Бу алдындагы машинада төжинде ордендерин ле медальдарын тагынган Чепонов Кирбик ле Ада-Төрөл учун Улу жууда турушкан улустар. Олордын төштөринде медальдар, ордендер база көрүнөт. Бу ок машинада колхозтын кемечизи Кымыр өбөгөн, Мендеш эмеген, Чыбык өбөгөн ле база бир канча карган колхозчылар. Экинчи машинада сельсоветтин председатели Карулов Мтай Курукович, мында жуукта черудег келген Пепийектин жаан аказы Миша ле база онын нөкөри Сидоров Василий, жашөскүрим. Учунчи ле төртүнчи машинада колхозчылар, оок балдар. Эг ле учунда «ГАЗ-69» тагмалу машинада колхозтын жамылулары. Ончо машиналардын кабыргазында лозунгтар, үстүнде элбиреп турган көп-көп флажоктор.

Пионерлер жаан улустын алдында эки рядла туруп алдылар. Рапортторды отрядтардын председательдери табыштырган сонгында, старший пионервожатый Урсулова Тана Бекеновна рапортты генерал-майорго табыштырды:

— Нөкөр генерал-майор! Улу Октябрьдын байрамына, карындаштык сөзктөргө памятник тургусканына учурлаган торжественный линейкага школдын пионерский дружиназы белен!

Онын сонгында бир канча баланы пионерге, октябриттарга алдылар. Ол тоодо күндүлү айылчыларга пионерский галстуктарды база тагдылар. Көп улус куучын айткандар: колхозтын, сельсоветтин председателдери, районног келген жамылу кижы. Онон сөсти Москвадан келген генерал-майор Шурин алды:

— Кару балдар, кару эне-адалар, кару каргандар! Бис бүгүн Улу Октябрьдын байрамын уткып, бойыстын сөзисти бу карындаштык памятниктин жанына айдып турганыс тегиндү эмес. Бис бойыстын сөзисти Совет жаг учун тартышта жыгылган нөкөрлөриске айдып жадыс. Көригер, — Шурин элбиреп турган мааныны ле кызыл өрт флажокторды көргүзип, ай-

дат — Совет жан учун олордын көдүргөн кызыл маанызы болгон жөнүлөрдү керелеп, эмдигенче чагкыр кейде элбиреп туру. Олордын улу керегин эмдиги жагы жаш үйе ундыбас, олорто кожо өштүлөрлө тартышкан бис те оморкоп жадыс. Бу карындаштык ооөктөрдө жаткан улуска учурлап тургускан памятник бистин пионерлердин ле олоордын эне-адаларынын шылтуунда тургузылган. Бу—жаан учурлу керек.

Бу жерде кемдер жатканын, кандый улус болгону, кандый керектер бүдүргенин Шурин сүрекей. жылбүлү куучындайт.

Генерал-майордын куучынын угуп, кемечи Кымыр бойынын жүрүмин; Совет жан учун тартыжуны, ол бир тушта бу ла журтта Совет жан учун кем тартыжар, бисле кожо барзын деп ат үстүнө куучын айткан кижини эске алды.

Карган Мендеш ичи-буурын жыдала сайдыртып өлгөн беш жашту уулчагын эске алынып, көстинг жажын ычкынып ийди.

— Мында, он жети кижинин ортозында, бир капитан жадып жат — деп, Шурин айдат. — Олор ончозы атту болгондор. Актар мынаар бу төгнниг үстине эки пулемёт тургузып алгандар. Озо келген разведчиктерди журт жаар божодып ийгендер. Мында журттын улузынан өскө кем де жок деп, оло кайра келип, нөкөрлөрине айткан. Жол ачык учун, жуучылдар алты час энирде журт жаар уулангандар. Же жаан боомго жедип ле келерде, олоорды тозуп алган пулемёттог, бешадардан аткандар. Жанындагы аралга да кийдире мантадарга арга жок. Ончолоры анда-мында жыга атырып, бу ла мында божогондор. Бистин командир болгон капитанды бандиттер коркушту кыйнаган. Озо баштап бир көзин ойо сайгандар, оног «База улус бар ба?» — деп, бандиттер сураарда, ол: «Бар, олоорды слерлер, ийттер, качан да түгезе адып болбозоор!» — деген. Онын учун командирдинг экинчи көзин ойгондор. Олор өлгөн улустын ок-тарызын, ат-жеспелин тоноп жадарда, бистер үстине келдис. Бистин колго олоордын эки пулемёды кирген. Беш акгвардеец туттыс. Тирү арткан кызылгвардеецтерди канайда кыйнап өлтүргендерин олжога киргендер биске ончозын куучындагылап берген. Бис тартышта жыгылган нөкөрлөрүсти мында жууйла, Чуй ичи өрө көндүккенис...

Нөкөрлөр, оног бери көп жылдар өткөн. Же ол жылдардагы керек эмдигенче ундылбаган. Ундылбас!

Улус памятникти айландыра туруп, анда бичилген улустын ады-жолун жычыргылайт. Буурыл чачту генерал ыраак өйлөрдү эске алынып, сананып турды.

БАЖАЛЫКТАР

Энениң эркези	3
Ууре-желелер	9
Быйанду сөстөр	15
Ырысту најылык	23
Мениң өскүзегим	28
Уулчактың ырызы	42
Балдар ла нйттер	61

ПАРТИЗАНДАРДЫҢ ЖОЛЫЛА

Экскурсия	67
Саң башка бөрүк	—
Тундеги тал-табыш	68
Сельсоветте	70
Пионерский сбордо	71
Кемечи Кымырдың куучыны	72
Техничканың кыйгызы	76
Эки коноктың бажында	77
Кымырдың уулы	78
Мендештиң ачынганы	80
Кырду мылтык	82
Сый	83
Кичинек жуучыл	84
Баштапкы письмо	85
Бөрүктинг ээзи жок	86
Москвадан келген письмо	88
Жаан учурлу сурак	91
Балдардың экинчи письмозы	93
Эне-адалардың жуунында	94
Жаан туштажу, жаан куучын	96

Иван Баксурович Шинжин

ЛАСКА МАТЕРИНСКОЙ РУКИ

на алтайском языке

Редакторы *Б. У. Укачин, В. Т. Самыков*
Художник *А. М. Кузнецов*

Художественный редактор *И. И. Митрофанов*
Технический редактор *Н. Н. Параев*

Корректоры *М. М. Бедушев, А. А. Бокконокова*

АН 14083 Сдано в набор 22/1 1968 г. Подписано к печати
5/III 1968 г. Бумага типографская № 3. ТП 1968 № 97.

Усл. п. л. 5,792. Уч.-изд. л. 5,6. Заказ № 337.

Тираж 1000 экз. Цена 16 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типография,
пр. Коммунистический, 25.

10-4000

ГОРНО-АЛТАЙСК - 1968